83.3(2=632.1)3
Т 610

С. С. СУРАЗАКОВ

Төрөл литература

4-чи КЛАССКА

ГОРНО-АЛТАЙСК 1970

И

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач _____

Воскр. тип. Т. 1 млн. З. 384—74

8С(Алт)(075)
С 900

С. С. СУРАЗАКОВ

ТӨРӨЛ ЛИТЕРАТУРА

IV-чи КЛАССТЫҢ
ХРЕСТОМАТИЯЗЫ

182930

Горно-Алтайский облоно јöптöгöн

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ
Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ · 1970

83.3(2=632.1)-3971
~~С900~~
Т610 8с(алт)2/С90

АР-БҮТКЕН КҮСКИДЕ.

А. Адаров.

Күс.

Ойто ло күс једип келди.
Сары јалбырактар кейде айланат.
Јанып брааткан турналар үни
Јаңылга болуп кырларда артат.

Өдө берген јайды сананып,
Өркиш агаш араайын шуулайт.
Ару сындарга чыга конуп,
Амыргы кожоңын аңдар тартат.

Ажын кезип салган јалаңдар
Алтын күннинг алдында амырайт.
Чаңкыр теңериге бажыла түртүп,
Јажыл мөжим омок шуулайт.

Кыш клееткенинге санааркап тургандый.
Кырлар баштары буурайа берди...
Мен күски күндерди сүүйдим,
Баштапкы карды энчикпей сакыйдым.

1. Үлгерде поэт күстинг кандый темдектерин көргүзет?
2. Ар-бүткенде күскиде кандый кубулталар болуп јат?

Јакылта. Бойыгар «Күс» деп бажалыкту куучын сананып бичигер.

А. Ередеев.

Кырада.

Суулай берген сур салкын
Сүүп, кыраны сыймады.
Сары мажак сагалын
Сарбаңдадып сүгүнди.

Алтынла өрүп салгандый
Арба, буудай јайканат.
Аштың јыды калаштый
Амтанду, јараш јытанат.

Јакылта. Бу үлгерде күстиң кандый аңылу темдектери көргүзилген? Күс керегинде өрө берилген эки үлгердиң чечен сөстөрин темдектегер.

П. А. Чагат-Строев,

Картошко керегинде кожоң.

Балазы:

Кату јерди мен казып,
Мен казып,
Тобрагын јымжаттым,
Јымжаттым.
Нени чачар-саларын,
Саларын,
Чат сананып таппадым,
Таппадым.

Энёзи:

Күбүр кара тобракка,
Тобракка
Картоп деген аш салар,
Аш салар.
Чыккан күчтиң ордына,
Ордына

Бийик тўжўм алылар,
Алылар.

Балазы:

Көңдөй ойдык казала,
Казала,
Көмўп салдым картопты,
Картопты.
Оноң ары мен, эне,
Мен, эне,
Канайдайын бу ашты,
Бу ашты?

Энези:

Јерденг сабы чыкса ла,
Чыкса ла,
Төзин оныңг көмөриңг,
Көмөриңг.
Көмөр тушта кичеезеңг,
Кичеезеңг,
Ток курсакту болорыңг,
Болорыңг.

Балазы:

Сабы чыгып келерде,
Келерде,
Көмўп салдым уйазын,
Уйазын.
Коштой кожо көк баргаа,
Көк баргаа
Өзўп калды — кайдайын,
Кайдайын?

Энези:

Көк баргаадаңг коркыйла,
Коркыйла,
Калактап сен отурба,
Отурба.

Тазылыла јулуп сал,
Јулуп сал,
Қартошконды бастырба,
Бастырба.

Балазы:

Қамык күчим салганым,
Салганым,
Тегин јерге барбады,
Барбады.
Қартоп ажым көп бүдүп,
Көп бүдүп,
Тойор курсак табылды,
Табылды.

Энези:

Јылу оро казала,
Қазала,
Јымжак өлөң төжөйли,
Төжөйли.
Јылга јийтен ажысты,
Ажысты
Јылулап, бектеп салалы,
Салалы.

Балазы:

Қартоп аштың тузазын,
Тузазын
Эмди, эне, јарт билдим,
Јарт билдим.
Эмди келер јаскыда,
Јаскыда
Эки анча саларым,
Саларым.

Энези ле балазы:

Күлге көмүп јигенде,
Јигенде,

Јип тургадый, татузын,
Татузын!
Қайнадала јигенде,
Јигенде,
Күүнге тийбес ток курсак,
Ток курсак.
Аш јүзүнине кожулып,
Қожулып,
Аш амтанын кийдирер,
Қийдирер.
Қартошконы көп салзаң,
Көп салзаң,
Қардың сениң ток јүрер,
Ток јүрер.

Алтайлар маала ажын саларын кемнең, качан үренген? Слердиң јерде кандый маала ажы өзөт?

М. В. Мундус-Эдоков.

Қас ла турна.

Қас көлдө кайкалап јүреле, бойы куучындап айтты:

— Је база, мен бүдерде, јакшы ок бүткен куш! Јерле базып, суула кайкалап, учса, учуп јүредим, ай канатту куштардың ортозында мендий куш јок, јер үстүнде ончо канаттуныҥ кааны мен — деди.

Қастыҥ куучынын турна угала, айтты:

— Чындап, кас, сен тенек бүдүптириҥ! Бодон, санан: суула балык кирези јүзериҥ бе? Јүгүрип, атка једериҥ бе? Учса, канкереде кирелү учарыҥ ба? Ончо немени чала билгенче, бир немени быжу билзе, артык — деди.

1. Бу басняда кандый улус шоодылат?
2. «Ончо немени чала билгенче, бир немени быжу билзе, артык» деген сөстөрди јартагар. Бу сөстөрдиҥ учурына түҥей кеп сөстөр таап, айдыгар.

М. В. Чевалков.

Көбөлөк лө Адару.

Адару учуп, амырабай јүрди.
Ар чечектеҥ соруп јүрди.

Көл јаказынаң Көбөлөк келди,
Көрүмјилү јараш учуп келди.
Адаруга Көбөлөк айтты:
«Ар чечекке не керек минедиң?
Ару јүрбей, не быјарзыйдың?
Арынып јүре, өлөриң.
Ајыктап канадымды көрзөң!
Ай билдирлү јакшы торкодый.
Алтын-Тоңуска[1] теңдежерим,
Акалатпай, јеңдежерим» — деди.
Адару айтты:
«Көл јаказында конуп јүредиң,
Көрүмјилү болуп мактанып јүредиң.
Јай өдөрин билбей јүредиң,
Јайрадылып каларын эзебей јүредиң.
Айландыра көкүп учуп јүредиң,
Айыл тудуп аларын эзебейдиң.
Кубуксып[2] учуп, мактанып јүредиң,
Курсактаң аштаарын эзебейдиң.
Куру түжүп, кыш келгежин,
Куруйа кадып өлөриң.
Мени быјар көрүп не айдадың?
Мениң айылымды барып көрзөң.
Јиир ажым айылыма толо,
Јигенде, јиликтең тату.
Кирленип иштенип тапканымды
Кийининде јип, јыргап јадарым.
Белендеп алзам, аштабазым,
Бедренип кижидең суранбазым.
Айылчы сыйлаарга ажым јараар,
Айылчы јизе, мактап јанар» — деди.
Јайымдап Көбөлөк учуп јүрди,
Јайдың өткөнин билбей калды.
Чын соок једип келерде,
Чырыйа Көбөлөк тоңуп калды.
Куркунду куштың јеми болды,
Кулагы укканның каткызы болды.

---

1 Алтын-Тоңус — куштың ады.
2 Кубуксып — јыргап.

Көбөлөктий кижи, бу үлгерди ук!
Јазанып, јалкуурып јүргеннинг
Јаткан јурты үрелер.
Колы иштебезе,
Коногында јиири јок болор.
Колтугы сыстабаза,
Конуп јадары јок болор.
Адарудый болбозо,
Ажы-тузы јок болор.
Амыр јүрбей иштенбезе,
Ач үрени аштаар.
Чыдаганча иштенбезе,
Чырайы кадып өлөр.

1. Баснянынг учурын ла содержаниезин јакшы билип алыгар.
2. Көбөлөк лө Адару ажыра кандый улусты көргүскенин билдигер?
3. Көбөлөк ажыра кандый улустынг кылык-јанын электеп јат?
4. Адару ажыра кандый улустынг кылык-јанын мактап јат?
5. «Көбөлөк лө Адару» деп басня неге үредет?

Јакылта. Бу басняны рольдор сайын үлеп, үренип алала, ойын эдип көргүзигер.

Басня.

Анг-куштар эмезе кандый бир тын јок немелер ажыра улустынг јадын-јүрүмин, кылык-јанын көргүскен јаан эмес произведениени басня деп адап јат.

«Көбөлөк лө Адару» деген басняда М. В. Чевалков Көбөлөк лө Адарунынг эрмектешкени, учында Көбөлөк өлүп калганы керегинде айдат. Је шүүнип көрзөбис, автор Көбөлөк ажыра јалку, јазанчак улусты электегенин, Адару ажыра иштенкей улусты мактаганын биледибис.

Анайда улустынг јүрүмин кандый бир тындулар ол эмезе тын јок немелер ажыра көргүскен художественный эп-арганы **аллегория** деп адаар. Басня — аллегориялу произведение. Баснялярды көп сабазында үлгерлеп бичиир.

Басняны улус јебрен чактанг бери билер. Басня бичиир улус көп чактардынг туркунына бойлорынынг произведениелеринде албатыга јарабас кылыкту улусты электеп, шоодып, олорды јакшы кылыкка, јакшы укаа-санаага үредетен.

Баснялардыҥ учурлу кезик сöстöри кеп сöстöр болуп, албатылар ортодо текши таркаган.

Эҥ кöп лö эҥ артык басняларды улу орус поэт И. А. Крылов бичиген, алтай басня бичиичи М. В. Чевалков болгон.

Кеп сöс. Иштенбес кижи муҥ кÿнди кысканбас,
Иштенер кижи бир кÿнди кысканар.

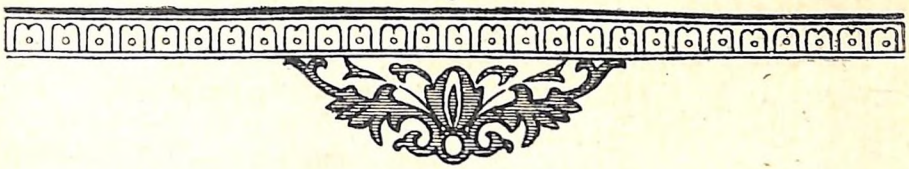

АЛТАЙ ЧӦРЧӦКТӦР, ТАБЫШҚАКТАР, КЕП СӦСТӦР.

ЧӦРЧӦКТӦР

Ырысту.

Сӱмер туунынг кӱнет келтегейинде сӱт кӧлдинг јарадында бир уулчак јуртады. Онынг сыны јабызак болгон: ӧлӧнг ортозыла барганда, уулчак кӧрӱнбейтен. Эки тийингнинг терезинеңг элбек јакшы бӧрӱк эдинетен. Јаңыс эликтинг бычкагынаңг јаан эптӱ ӧдӱк кийетен. Јӱзи теп-тегерик, кӧстӧри јылдыстый болгон; ол качан да ыйлабайтан.

Бир катап сӱт кӧлдинг јанына ак-боро адына минген Ак-каан келди. Ого ӧткӱн јараш ӱн угулды.

«Чечектер канайда кожоңдоор болды?» — деп, Ак-каан ичинде сананды. Аттаңг јайылып келеле, камчыныңг сабыла чейненинг бажын айра тартты, Анда тегерик јӱстӱ уулчактыңг отурганын кӧрӱп ийди. Кичинек уулчак тӧңӧзӧккӧ отурала, кургак комургайдаңг шоор эдип алган, јӱзӱнделтип ойноп отурды.

— Сенинг адыңг кем, балам?

— Менинг адым Ырысту.

— Адаңг-энеңг кемдер болор?

— Адам Сӱмер-Улан кара туу, энем сӱтке тӱңгей Ак-Кӧл.

— Оны сен кайдаңг билип туруңг?

— Туу мени јиилегиле азырайт, кӧл дезе сӱдиле сугарат.

Јаш баланынг берген каруузы Ак-кааңга сӱрекей јарады.

— Сенинг меге бала болор кӱӱнинг бар ба, Ырысту? Мен сеге торко тон кийдирерім, алама-шикир курсакла азыраарым, чыйрак јакшы атка миндирерім.

Ырысту тыңг мойношподы, ак-боро аттыңг учазына јеп-јеңгил

учкажып ийди. Ак-кааннаг бек тудунды, ак өргөөни көстөп јүре бергиледи.

Айылга јеткен соңында каанның јакылтазы башка болды. Уулчакка уйлар кабыртып койды. Ырысту кышкы күннинг соогына тоңуп, јайгы күннинг јаңмырына өдүп, уйларды кабырды. Түн-түш кабырар болгон. Салкын өзөгине тийгизе соготон. Өдүги бутка јаба каткан, тоны дезе јардына јаба каткан. Көстиг јажы төгүлер болды. Оозы комудалду кожоңдоорго үренди. Је оның комудалын тыңдайтан кижи јок болды.

Бир катап Ырысту јажыл өлөңнинг үстүне јадып, уйуктай бергенин бойы да билбей калды. Түш јеринде ого бир буурыл башту, чырчык чырайлу өрөкөн базып келди.

— Сен, уулчагым, кырда јаңыскан јүреринде, көзингнег јаш көрүнбейтен, оозыңнаг комудалду кожоңдор угулбайтан эди. Эмди уйуктап јаткаңда, ненинг учун кунукчылду онтойдың?

— Менинг буттарыма кату баскан. Қолдорымның чагы јоголгон. Қардымда курсак јок. Түн-түш уйларла кожо јүрерге чагым чыга берди.

Қарган өрөкөн тайагын сыймап, азу сагалын јазап ийди. Қөзин сыкыйтып алала, айтты:

— А сен, уулчагым, уйларды јаттыргызайын дезеңг, «бып» дезеңг, олор јада түжер. Одорлодойын дезеңг, «тап-тажлаңг» дезеңг, уйлар одорлой берер.

Ырысту бажын көдүрип, көзин ачты: чаңкыр теңериде изү күннеңг башка неме көрүнбеди. Ол көзин ойто јумды.

— Мөө! — деп, уйлар мөөрөжөлө, јер сайын баскылады.

— Бып! — деп, Ырысту кыйгырды.

Уйлар турган ла јерине ончолоры јаткылай берди.

Уулчактың комудалду кожоңы астады. Оның јыргалы көптөди, ай канатту куштарла, алтан јүзүн чечекле ойноп јүрер болды. Уйлар дезе мөөрөбөй дө, кепшенбей де јадар болды.

Је Ырысту уйларды көп сабазында јаттыргызып турган учун, уйлар отобой, арыктады.

Бу керекти Ак-каан көрүп ийди:

— Јалку кулугур, уйларды кабырып билбей турың! Сен база кижи бе? Мен сени эмди, кыс кижини чилеп, чеген быштырарым.

Ол күннеңг ала Ырысту Ак-каанның алтан аркыт чегенин түнге-түшке уйку јоктоң быжар болды. Уулчактың колдоры тыштанбады: Ак-каанның абакайы, кул келиндерине аракыны

астырып, айылдап келген байларды, јайзангдарды, камдарды сагыштарын чыгарта аракыладар болды. Олор туруп болбой, тоголонып јадат. Ырысту дезе бир де амыр көрбөйт.

— Бу не бүдүштү иш! — деп, эзирик абакай кыйгырат. — Аркытты анайда быжар ба? Курч бычакла бажынгды кезерим! Узун јыдала јүрегингди кадаарым!

Каан эки балалу болгон. Уулы сегис јашка јетире өрө туруп баспаган, эрмектенбеген. Тоормош ошкош тоголонып јадар, торбок кептү бустап јадар болгон. Кызы дезе шулмус болгон: чыйрагы тийингдий, ачынчагы јеекендий болгон. Ол унчукпай отурып болбойтон. Көзи ачылбаган күчүк ошкош, јаантайын кангылап турар.

Бир катап кызычак карындажынан эликтинг кажыгын блаашкан. Уулчак кажыкты бектеп тудуп алган, бустап отурды. Кыс дезе оны тырмап, чыгырып турды.

— Быр! — деп, Ырысту кыйгырып ийди. Кызычактынг колы карындажынынг бажына јапшына берди.

— Кайттыгар, менинг балдарым? Мындый неме өскө улустынг јуртында болзо кайдат! — деп айдала, мыны көргөн каанныг абакайы ыйлай-ыйлай эки балазын кучактай тутты.

— Быр! — деп, Ырысту шымыранды. Каанныг абакайы балдарына база јапшына берди.

Бу өйдө Ак-каан эжиктенг кирди, олорды бир кезек кайкап көрди.

— Бу слер эзирик пе айла кандый? — деп, Ак-каан кыйгырып сурады. Абакайын согорго колын көдүрди. Ырысту бойынынг «быр» деген сөзин айдып ийди — каанныг колы абакайынынг јардына јапшына берди.

Ырысту дезе кургак комургайданг шоор јазайла, јүзүн-башка јараштыра кожонгдой берди.

— Сен, бийттү, куртту Ырысту, талдама камдарды барып бери кычыр! — деп, каан кыйгырып айтты.

Ырысту тызырада јүгүре берди. Канча бар камдарды ончозын јууды. Олор келеле, талдама малдардан мал тайды, тартуга бирденг ат алды. Ичкен аракыларын түгезе урар тажуурлар табылбас, јиген эттерин бадырып салар үкпектер[1] табылбас болды, је каанныг билезин эмдеп болбодылар. Бастыра камдар баштарын јайкагылайт, семис этле кегиргилейт, јапшынышкан

---

[1] Үкпек — этти артатпаска сугар јер.

кааннынг билезин болужы јок көрүп отургылайт. Калганчыда карган дегени мынайда айтты:

— Јер-тенгери бириккенинде улу Телтекпей деп кам бар эди. Кааны эмдезе, ол эмдеер, ононг өскө бистинг күч јетпес.

Ол јорукка Ырыстуны ок ийер эдип јөптөштилер.

Ырысту Телтекпей камга барды. Улу Телтекпей кам көк буказына минеле, каан јерине једип келди. Тиштерин өткүре чилекейин чыкырып ийди:

— Андый ооруны јаспазам, Алтайды ашкан, магы чыккан адым кайда? Кангза да тангкы тарткалакта, олор ончозы айрылыжа берер — деп, улу Телтекпей мактанала, адынанг араай түшти, анча-мынча тыштанарга јажыл өлөнгө отурып ийди. Кангзазын күйдүрерге отугын чагып алды. Бу тужунда Ырысту айтты:

— Слер, јаан кижи, јаш өлөнгө не керек отурыгар? Оныг ордына ол јалбак јылу ташка отурзагар.

Телтекпей араай турды, јалбак ташка јамыркап отурды.

— Быр! — деп, Ырысту араай айтты.

Телтекпей кам узун сорпуулду кангзазын тартып отурды, ончолоры тынбай да анаар көргиледи.

— Бу кангзада тангкы божоголокто, слер јазыларыгар, кааным! — деп, кам Телтекпей мактанат.

Је ол экинчи, үчинчи, төртинчи кангза тангкыны тартты, кааныг билезине кайкал болуп турганы билдирбеди, отурган ла бойынча отургылады.

Телтекпей кам өрө турды. Оныла кожо боро јалбак таш өрө көдүрилип келеле, камды јер јаар тартып ийди. Телтекпейдиг көзи арай ла јыкпыгынанг ашпады.

— Бу кандый аайлу таш болды, менинг балам Ырысту?

— Таштый ла таш эмей база. Тууданг экелген таш. Туу ээзине мүргүгер, ононг болуш сурагар — деп, уулчак каруузын берди.

Телтекпей мангдайын јерге түртүп, мүргүди.

— Быр! — деп, Ырысту кыйгырып ийди. Камныг мангдайы јерге јапшына бергенин анда турган улус көрүп ийди.

— А-а, айдарда, бу сенинг кылыгынг болгон бо, уйат јок Ырысту? Эмди ле сени өлтүрерим! — деп, каан кыйгырды.

Ырысту онг колын өрө көдүрди. Оныг ай ошкош чырайы јаркындала берди.

— Тап-тажланг! — деп айдарда, кааныг билези туш-баш-

ка тоголонышты. Улу Телтекпейдиң мандайы јерденг айрылды, таштаң көчүги айрылды, көк буказына минеле, ары болуп маңтатты. Оноң бери оны бир де кижи көрбөди. Кичинек Ырысту каанга јууктай базып келди:

— Јe, мени өлтүрерге сананганыгар, эмди өлтүригер!

Каан, былча туткан чычкандый, тырлажып турды. Каанның абакайы дезе, јаан кара бакадый, балбайа берген отурды.

Балдары орын алдына јажынды, камдары ончозы качып атандылар.

Јаш Ырысту дезе алтын бозогоны алтап кирди, алтын ширеге јалтанбай отурды. Бир кезек отурала: «Тап-тажлаң» — деп бойына айтты, ширеденг түжүре секиреле, Сүт-Көлине, Сүмер-Улан кара туузына ойто јана берди.

1. Ырысту кандый уулчак болгон?
2. Ак-каан, оныңг абакайы ла балдары кандый кеберлү көргүзилет?
3. Камдар кандый кеберлү көргүзилген?
4. Чөрчөктин фантастический јерлерин[1] табыгар. Ырыстуга кем канайда болужын јетирет? Нениң учун ол ого болужат?
5. Албатыныңг кандый санаа-шүүлтези, күүни чөрчөктө айдылган?

Јакылта. Чөрчөктиңг планын тургузыгар.

Керик бака.

Јиткек сары көлдө бир бака јуртап јаткан. Бир катап ол бойыныңг айылынаңг чыгып, тегерик сары көлдөңг ырады. Тебинип-тебинип јемзеп барды. Тебинип-тебинип јүреле, јанар јолын таппай калды.

Јолдо дезе ого јаан түбек болды: кызыл чымалыныңг јолына учурады. Чымалылар «макалу јымжак курсак табылды» дежип, оныңг үстүне сыралыжып, ичи-кардын тиштей бердилер.

— О-ой! — Бака чыдашпай ыйлады. — А-ай! Слерде бир кичү уйат бар ба, јок по? Азып јүрген мени тиштеерге, аштап јүрген мениң каным сорорго не болдыгар?

Чымалыларга чындап та уйатту неме ошкош боло берди. Ончозы бакага јабыс мүргүдилер, мындый сөсти ого айттылар:

— Күндүлү бүткен слерди, бака, бистиң айылга кычырып

---

[1] Фантастика — јадын-јүрүмде чын эмес немелер керегинде айдылганы.

турубыс, алама-шикирле күндүлеерибис, ачу аракыдаң ичирерибис.

Бака јөпкө кире берди. Нени јигенин ол оңдобойт. Ажанып стуларда, кандый куучын болгонын торт оңдобойт. Кандый төжөккө јадып уйуктаганын чек билинбейт. Аракыны көп ичеле ажып калган моңус[1] эмтир.

Эртен тура бир чымалыдаң јайнап сурады:

— Баштаң баш болзын, бу тыттың бажына чыгала, көрзөң: мениң айылым кажы јанында болгодый.

Чымалы агашка чыгала, айтты:

— Мынаар төмөн күнбадыжында көл јалтырайт. Керек болзо, мен слерге чике барар јол көргүзип берейин бе?

— Ой, балам, сен кандый јакшынак! — Баканың сүүңгени сүрекей болды. — Баралы, баралы. Мен сени ичиң сыстаганча ла азыраарым!

— Јо-ок, — чымалы каруузына айтты, — мен јаңыскан күндүледер күүним јок. Слерди кече бис ончобыс азырап, аракылатканыбыс. Бүгүн күндүлеерге турган болзогор, бисти ончобысты кычырыгар. Бис ончобыс јаңыс өмөлү албаты. Тыштанганда да, иштегенде де јаңыстаң болорын билбейтенибис.

Анайдарда, бака бастыра чымалыларды бойына кычырды. Ол алдынаң, јалбак көк таштый, тебинип-тебинип баратты, чымалылар дезе оныҥ кийининеҥ, кара суудый агып баргылады.

Ол агаштыҥ ортозында канча ла чымалылар ончозы баканы ээчиде јүрүп ийдилер.

Көлгө јеткилеерде, бака олорго айтты:

— Слер, мениҥ күндүлү айылчыларым, чүрче ле мында сакып алыгар, мен барып аш-курсакты белетезин, аракы-чегенди ассын деп јакылта берейин — дейле, суу төмөн чоп эде берди. Суудаҥ дезе ак тосток көбүк бортылдай берди.

Чымалылар бир күн сакыды, экинчи күн база сакыды — је бакадаҥ суру да јок.

Јетинчи күн чымалылардыҥ энези чугулданды.

— Је болгой, баканыҥ курсагын сакып турала, торолоп өлөтөн турубыс! — деди.

Курын кезе тартынып курчанала, эне чымалы айылы јаар басты. Бастыра чымалылар, курларын кезе тартынып курчанала, энезиниҥ кийининеҥ јандылар.

---

[1] Моңус — мында айдылганы аайынча: күлүк, кайракан.

Оноң бери чымалылар ол кезе тартып курчанган курларын чечпеген, бүгүнге јетире јүрүлер. Олор эмдиге јетире тойо ажаңгалак деп айдыжат.

1. Чымалылардың ла баканың кылык-јаңы ла эткен керектери ажыра кандый улус керегинде билдигер?
2. Чөрчөк кемдерди мактайт, кемдерди электейт?
3. Аң-куш, јүзүн-јүүр тындулар керегинде база кандый чөрчөктөр билеригер?

Јакылта. Чөрчөктиң планын тургузала, план аайынча куучындап беригер.

Сары-каан.

Мынаң озо Алтайда Сары-каан деп каан јуртаган. Чымалыдый малду болгон, кажат кептү јөөжөзи өргөөзин өрө тиргеген. Јe Сары-каан бойы тенек-керсүзи билдирбес кижи болгон. Керек дезе ачу ла татуныҥ амтанын ылгаштырбайтан, кара ла күреҥниҥ өҥин билбейтен.

Бир катап Сары-каан кулын кычырып алала, айтты:

— Мениҥ кызым кандый бала таап алыптыр, барып ук.

Кул эжиктеҥ тыркыражып чыкты. Каскак јолло јүгүрүкле барды. Келеле, көрөр болзо — көк јарамас! — каанныҥ кызы кыс таап алыптыр. Мыны билген кул сүрекей тыҥ коркыды. Ойто јанып келеделе, бойында шүүнди: «Эмди мыны канайдар? Уул деп айтсам, Сары-каан бүтпей кайтсын, јe чынын ого улус айдар болзо, болчок бажыҥды ол, кандыктыҥ бажын чылап, үзе тартар. Кыс таптыр деп айткай эдим — јаман јар экелдиҥ дейле, бажымды ошкош ло үзер туру».

Кул једип келди.

— Јe... — деп, Сары-каан семизине тумчаланып, кыйгырды, — кандый бала таптыр? Түрген айт, эки кулагым сүүнзин.

Кул эрдин де ачып болбой барды. Эски тоннныҥ эдеги эки тизезине копылдап турды. Самтар бөрүги колында тырлажат. Такталган кејегези сол кулагыныҥ үстүнде чарчалат. Тиштери дезе, соокко тоҥгондый, тазырайт. Сары-каан сегизинчизин кыйгырарда, кулы арайдаҥ ла унчукты:

— Кы-кы-кы-с...

— Мен дезе уул деп айдып турум, анайтканда, уул болор учурлу! Мениҥ баш кезеечилерим кайда?

Баш кезеечилери јүгүргилеп келди. Кулды кайыш армакчыла

182930
Горно-Алтайская областная БИБЛИОТЕКА.

кўлўп ийдилер. Бу ла ўйдö боро бöднö учуп келеле, кааннынг бажына отура тўшти.

— Эй, кул! — деп, Сары-каан огурды, — тургуза ла бу бöднöни тут!

Баш кезеечилер армакчыны чечип ийдилер. Кул бастыра бойы тырлажып, бöднöни тударга келди.

— Тенек дезе тенек ле сен база! — Сары-каан карсылдада каткырды. — Канатту кушты кандый кижи колло тудуп јўргенин кöрдинг сен? Менинг темир токпогымды алала, оныла сок!

Сары-кааннынг јакылтазы сўрекей кату болгон. Кул оны укпай барар учуры јок. Темир токпокты келип тутты, онтоп, ыкчап, öрö кöдўрди, талайып келеле, сокты. Боро бöднö бойтылдап ийди, канады тиркиреп, уча берди — темир токпок дезе канча ла бар уурыла Сары-кааннынг манкан бажына келип тўшти.

Каан кижининг бажы эки ийинине öтöктий јапшына берди.

1. Сары-кааннынг кандый кылык-јанын чöрчöк кöргўзет?
2. Кулдардынг јадын-јўрўми кандый болгонын чöрчöк кöргўзет?
3. Кандый учуралдан улам кул јеткерден айрылып калды?

Јакылта. Бу чöрчöктинг планын тургузаар.

Арбаныг чарактары.

Озогы тушта алтай улус кыра сўрбей, аш öскўрбей, јайыкыжыла јўк ле мал азырайтан.

Је бир катап орто кышта тенгерини кара булут бўркеп ийген, тогус кўннинг туркунына јаан кар јааган. Онынчы кўнде корон соок тўшти. Бастыра јер калынг тошло бўркеле берди, аттар öлöнг бедреп, тошты оодо чапчып турдылар, уйлар тошты јалап јўрдилер. Бастыра мал курсак таппай, кöдўрте берди.

Улус эттинг амтанын да ундыды, олор јангыс ла кара суу кайнадып ичер болды. Карган улус ээчий-деечий öлгилеп турган, јиттердинг кўчи там ла астап турды, кыстар дезе кўлўмзиренбей де барган. Тўбек, карангуй тўн чилеп, ончо улустынг санаазын аймадып ийген. Кожогныг ордына айландыра онту угулар болды. Керек дезе агаштар да шуулабай, куштар да унчукпай барган. Јангыс ла ўренчи деп кушкаш чыйкылдап, арыбери учуп јўрди. Улустынг öлўп турганын кöрöлö, ол санааркай

берди. «Олорго канайда болужар? Улусты ач өлүмнең канайда аргадаар?» — деп, ол сананды.

Үренчи алдында ыраак чөлдөргө көп катап учуп јүрген. Анда ол тураларда јуртап јаткан орус улусты көргөн. Јаскыда олор јерди сүрүп, аш чачатан. Үй улус дезе изү печкеге калаш быжыратан. Учуп јүрген үренчилерди амтанду калаштың оодыктарыла күндүлейтен.

Үренчи бу мыны эске алынала, сүүнчилү секирип, тууларда јаткан улуска айтты:

— Мен слерге болужарым.

Анайда айдала, үренчи чөл јаар учуп јүре берди.

Өлөрдиң бери јанында јүрген улус оны көстөриле үйдежип, терең үшкүрип, артып калгылады.

— Мындый кичинек кушкаш албатыны канайда аргадайтан? Оның күчи канайып једетен? — деп, олор санааркап турдылар.

Је андый да болзо, олор үренчини сакып, учуп келер јолы јаар карап јүрдилер. Јас келди. Күннің чогы изип, јерди бүркеп, тошты кайылтып ийди. Суучактар шоркырап акты. Јер јажарып, чечектер анда-мында өзүп чыкты. Аштаган улус јүк арайдаң кыймыктангылап, јаланга чыгып, кандык казып јип туратан. Бойлоры дезе тенгерини карап, учуп барган үренчиниң јанарын сакып турды. Үренчи көрүнбес болды.

— Оны, байла, карчаа тееп апарган болор — деп, улус сананып турды.

Је үренчи түн-түш амырабай, учуп браатты. Чөлдөрдө кулузын өлөң јайканып турды, кайынгдар јажыл торко кийимин кийип баштады.

Орус крестьяндар јаланда кыра сүрүп турган. Таарларда толо үреп аш болды. Бир таарда буудай, экинчи таарда дезе арба.

Үренчи ашту таарлардың үстүнче айланып, учуп јүрди. Је сурак јогынаң аш аларга јүреги барынбады. Айдарда үренчи јерге үч катап согуларда, јараш кыс боло берди. Эки јаагы кызыл марал, көстөриниң каразы бороноттый, кабактары учкан кушкаштың канаттарындый.

Кыс кырачыга јууктап келеле, јерге јетире мүргүп, тууларда аштап өлүп турган улус керегинде куучындап берди.

— Бис экүде ол улусты ач өлүмнең айрып алар арга бар — деп, кырачы айтты.

— Меге бир эмеш буудай бер — деп, кыс сурады.

— Јок, туулларда јай кыска, буудай чачса, ол бышпай, күски соокко тонуп калар. Мен сеге торт арба берейин — деп, кырачы каруузына айтты.

Ол бир таарычакка толтыра арба урала, кыска берди. Кыс аш үрендеер өйди јолдо өткүрип, оройтып калбазын деп, ого ээрлү ат берди.

— Түрген бар — деп, кысты үйдежип, айтты.

Кыс ого быйанын јетиреле, туулар јаар мантатты.

Је туулларда, көк таштын кийининде, оны алтан кулаш куйрукту көк бөрү сакып, оозын ачып алып, тиштериле тарсылдадып отурды. Кысты көрөлө, ол ичкери калыырга белетенип алды. Кыс коркыган бойынча туура секиреле, катап ла үренчи боло берди. Арбалу таар јерге түжеле, арбазы төгүле берди. Кыстын минген ады үркүйле, айылы јаар ойлой берди.

Үренчи баалу арбанын чарактарын оозына түрген терип алды.

Көк бөрү үренчини кабарга тап этти, је үренчи оныг алдынан учуп чыкты.

Бөрү јерге анданала, јайзан боло берди. Төгүлген арбаны эдегине терип алала, ууштап-ууштап јип койды.

Сакыган улуска үренчи једип келеле, арбаныг чарактарын берип ийди. Оног ойто кыс болуп кубулала, орус улус канайда кыра сүрүп, аш үрендеп, калаш быжырып турганы керегинде куучындап берди.

Туулларда јаткан алтай улус јерди казып јымжадала, арбаныг чарактарын үрендеп салдылар. Күскиде арбаныг түжүмдү мажактарын јуунадып, олор көп арба согуп алдылар. Оныг кийининде алтай улус јылдыг сайын талканду чай ичер болдылар. Аштап јүрерин ончо улус ундыган. Уулдар күлүмзиренер, кыстар кожогдоор болды.

Күскиде көп той болды. Арбаныг чарактарын таап экелген кысты кудалаар уулдар көп чыкты. Је ол кыс кемге де барбай, ойто ок үренчи кушкаш бололо, өзөктөр сайын учуп, кожогдоп јүрген. Кайда ла кижиниг айылын көрзө, ого учуп келеле, агашка отурып, орус улус керегинде куучындаар болды.

Алтай улус оны угуп-угуп јүреле, учында орус улуска јуктада көчүп барала, јадар дежип санандылар. Олор бисти туралар тургузарга, малга кышкы азырал белетеерге, кулурдаг калаш быжырарга үредер дештилер.

Јайзаҥ катап ок бӧрӱ болуп кубулала, улусты ӧткӱрбей, коркыдып јӱрди. Је оноҥ кем де коркыбады.

Алтай улус ӱренчиниҥ кийининеҥ барып, орус албатыла јаан најылар болуп, јакшы јуртай берген.

1. Алтай улуска озогы тушта кандый тӱбек болды?
2. Кемниҥ болужы ажыра алтай улус тӱбектеҥ айрылды?
3. Алтай улус, мал азырайтанынаҥ башка, нени эдер болды?
4. Алтай улус ла орус улустыҥ најылыгына кем буудак эдип турды?

Јакылта. Чӧрчӧкти чокум-јарт куучындаарына ӱренип алыгар.

Ус Али.

(Казах албатыныҥ чӧрчӧги).

I.

Көп јыл мынаҥ озо ак-јарыкта сӱреен кату кылык-јаҥду каан јуртаган. Улус оныҥ кӧзине де кӧрӱнерге коркыйтан.

Болор ло болбос керек учун ол бойыныҥ јуук јалчыларын кыйнап ӧлтӱретен. Ондо бир де најы јок болгон; ого јуук јерлердиҥ каандары андый кату кылык-јаҥду каанла најылажар кӱндери јок болгон. Каанныҥ ӱйи ачу-коронноҥ ло кунукканынаҥ улам туку качан ӧлӱп калган. Је кааанда јараш ла сагышту јиит уул арткан. Оныҥ ады Хусаин.

Кату кылык-јаҥду карган каан јер ӱстӱнде јаҥыс ла бу уулын сӱйӱтен.

Хусаиннниҥ најылары ла нӧкӧрлӧри көп болгон. Олорло кожо ол аҥдап јӱретен, ок-јаадаҥ адып маргыжатан.

Јалтанбас Хусаин аҥдааарга сӱйӱтен. Аҥдап јӱргенде, ол куру јанбайтан, јалчылары оныҥ адып алган јерлик чочколорын кийининеҥ экелип јадатан.

Карган каан уулыла не-не боло бербезин деп коркып, аҥдааарга ыраак јӱрбезин деп ого јакып туратан.

Је Хусаин ого јаҥыс ла каткыратан. Ол бойыныҥ кӱчине ле эпчилине иженип туратан.

Анайда узак ӧйгӧ ончозы табыш јок, јакшы ӧдӱп турган. Је бир катап Хусаин кулдары јогынаҥ јаҥыскан аҥдап барган. Бу јуукта кӧрӱнген јерлик чочконы адарга браадым деп, ол јаҥыс ла карган јалчызына айткан.

Карган јалчызы коркый берди:

— Сен, Хусаин, ајарын, јерлик чочкого јидирип койдыҥ.

Јиит каткырды:

— Јe, карганак, коркыба. Мынайып мен баштапкы катап аҥдап брааткан эмезим ине.

Оноҥ адын камчылап ийеле, маҥтада берди.

Јўре береле, ол ло бойынча Хусаин јанбады.

II.

Энгир кирди, теҥериде јылдыстар кўйўп јалтырады, чечектердиҥ јараш јыды јытанды.

Каан бойыныҥ кыбынаҥ кебин јуурып алган чыгып, чугулду сурады:

— Хусаин кайда? Мениҥ уулым кайда?

Јалчылары төмөн көрўп, унчукпай турдылар. Хусаин кайдаар барганын олор карган каанга айдарга јалтанып тургандар. Јиитти јаҥыскандыра божоткон учун, олордыҥ бажын ол ўзўп салар ине.

Тўн кирди. Каан токунап отурып болбой барды. Ол јерди тееп, камчызыла талайды.

— Эй! Јалчыларым!

Кулдары јўгўрижип келди. Өрө дө көрбөй, каан нени айткай не деп сакып турдылар.

— Тургуза ла барып, уулымды бедреп табыгар! Хусаинле нене боло берген деп меге јаман јар экелген кижиниҥ оозына изў корголјын урарым.

Каан камчызыла база катап талайып ийди. Јалчылар јўгўрип барып, аттарына минеле, Хусаинди бедреп, туш-башка маҥтаттылар.

Кööркий јиитти олор узак бедрегендер. Хусаин јаан агаштыҥ төзинде төжин јара тартыртып салган јатты. Төжин, байла, јерлик чочко азу тижиле јара тарткан болор.

Јалчылар каанныҥ өлгөн уулыныҥ сөөгиниҥ јанында санааркап ла коркып калган турдылар. «Эмди не болгой не? Коркушту неме керегинде каанга канайып айдатан?» Өлгөн јиитти көрўп ачынганынаҥ ла коркушту солунды каанга јетиреринеҥ коркып, јалчылар ыйлап турдылар.

Айдарда карган јалчы айтты:

— Најыларым, кырдаҥ тўшкен суучактыҥ јанында кичинек айылда јаткан кўдўчи Алини слер ончогор билеригер. Ол кўдўчи

јокту, је сүреен сагышту, ол нени ле билер, нени ле эдер: той балкаштаг јыракы да јазаар, ат тударга керектү армакчыны да кадар, шоор до эдип алган. Алиге барып, канайда этсе, јакшы болор деп сурап угалдар.

III.

Күдүчи Али айылыныг эжигининг јанында чырбаалдардаг корзина өрүп отурган эмтир.

— Бис сенег, Али, болуш сурап келгенис — деп, јалчылар түбек болгоны керегинде куучынын айдып божоткон кийининде сурадылар. — Коркушту кыйынду өлүмнег айрыларга бисти үретсег.

Буурыл бажын өрө көдүрбей, Али узак сананды.

— Кем јок — деп, арт-учында ол айтты. — Эртен турага јетире көп өй артып јат. Оттыг јанына јадып амырагар. Слердиг түбегеерге болужарга албаданайын.

Арыган јалчылар отты айландыра јаткан. Агаштыг јымжак бүрине ле чөлдиг өлөгине јадып, түрген уйуктай бердилер.

Карган Али дезе уйуктабаган. Ол јука досколор ло аттыг эн учугын экелип, бычакла нени де эде берди.

Эртен тура јалчылар домраныг кунукчыл ла ачымчылу үнинег ойгонып келеле, карган күдүчини көрүп ийдилер.

Али байдастанып алала, домра ойноп отурды.

— Эмди каанга баралдар — деп, карган күдүчи айтты.

IV.

Коркып калган кулдарга курчадып, ол каанныг кыбына кирди.

— Сен меге, Хусаин керегинде солун айдарга келдиг бе? — деп, каан чугулду сурады.

— Э-э, улу каан, — деп, Али каруузын јандырды. Оног түнде јазап алган домразыла ойной берди.

Домраныг үни кунукчылду ла ачымчылу болды.

Угуп отургандар коркый бердилер — домра не болгоныи јарт айдып берди. Каан отурган јеринег тура јүгүрди.

— Сен меге Хусаин өлгöни керегинде айдып туруг ба? Јаман јар экелген кижининг оозына изү корголјын урарым дегенимди сен билериг бе?

— Каан, — деп, карган күдүчи токуналу айтты, — мен сеге

нени де айтпадым. Мен бир де сöс айтпадым. Чугулыҥ тудуп турган болзо, бу мен јазаган домраны каруузына тургус.

Каан ачурканып, домрага изў корголјын чачсын деп јакарды, корголјын домраны кылдыҥ алдынаҥ ойо örтöп ийди.

Анайып сагыштy ла ус Али кааннынҥ ондор тоолу јалчыларын ölўмнеҥ айрып алды.

Оноҥ ло бери казахтар домраны сўреен сўўди. Олор домраныҥ ўнине келиштире бойыныҥ јараш кожоҥдорын кожоҥдоп турар болды.

1. Ус Али јалчыларды кату кылык-јаҥду кааннаҥ канайда айрып алган?
2. Öскö укту албатыныҥ ойнойтон база кандый инструментин билереер?

Чöрчöктöр керегинде.

Чöрчöк албатыныҥ оос поэтический творчествозыныҥ јебрен öйлöрдöҥ бери чўмделип келген бир кебери болуп јат.

Эмдиги öйдö алтай улус айдып турган чöрчöктöрдиҥ кöп сабазы канча-канча чактар мынаҥ озо чўмделген. Чечен тилдў, сўрекей керсў улус чöрчöктöрди сананып таап, öскö улуска айдып туратан. Ол улус дезе уккан чöрчöктöрин база öскöлöрине куучындайтан. Анайда бир тушта чўмделген чöрчöк ўйедеҥ ўйеге, чактаҥ чакка ундылбай айдылып туратан.

Озогы чöрчöктöрдö айдылган керектер кöп сабазында улустыҥ да, аҥ-куштардыҥ да ортозында болбогон керектер болот. Темдектезе, Ырысту «быр» деп айтканда, ончо немелер јапшыныжа берет, «тап-тажлаҥ» дегенде, олор айрылыжа берет. Ўренчи јерге ўч катап согулала, кыс боло берет. Бу мындый керектер јадын-јўрўмде чын болбогон. Чöрчöктö аҥ-куш ла оноҥ до öскö тынду неме, кижи чилеп, эрмектежип турар. Чындык бўдўмдў улусла, аҥ-куштарла коштой чöрчöктöрдö јўзўн-јўўр Јелбеген, Алмыс, Јеек-Јылан, јер ўстўнде качан да болбогон оноҥ до öскö јеткер тындулар керегинде айдылат. Мыны ончозын чöрчöкчилер бойлоры сананып таап алгандар. Јадын-јўрўмде чын болбогон керектер, тындулар, кандый бир немелер керегинде анайда айдылганын чöрчöктиҥ фантастиказы — куулгазынду јери деп адап јадыбыс.

Је чöрчöктö чын јок деп айдарга сыраҥай јарабас.

Чöрчöктиҥ тöс учуры, анда айдылган санаа-шўўлте качан да

болзо — чындык, албатыныҥ јадын-јӱрӱмин чике көргӱскени болуп јат. Темдектезе, «Ырысту» деп чӧрчӧктӧ Ак-каан ла оныҥ абакайы јокту уулчакты кулданып алала, оныҥ кӱчин јиҥени, оны аайы-бажы јок кыйнаганы, камдардыҥ мекези, «Сары-каанда» — кул кижиниҥ шыралу јӱрӱми, каанныҥ калју, тенек болгоны — бу ончозы чындык, јадын-јӱрӱмнеҥ чике алынган болуп јат. Ак-каанды ла камдарды јокту Ырысту, Сары-каанды кул јеҥдегилейт. Бу мынаҥ бис каандарды, байларды, камдарды јеҥип чыгарга албатыныҥ чын кӱӱнзеген кӱӱнин биледис.

Керик бакадый карам, јаман улус јок болзын, олор чымалылардый иштеҥкей, ӧмӧлӱ, кӱндӱчи болзын деп, албаты кӱӱнзейтен. Кижи кандый да буудактаҥ јалтанбас, сӱмелӱ, тапкыр болзын деп сананатан.

Мындый чӧрчӧктӧрди чӱмдеп, таркадып, алтай улус кижини ак санаалу, јакшы кылык-јаҥду, иштеҥкей болорына ӱреткен. Байларла, камдарла, каандарла тартыжарына кӧдӱрген; келер ӧйдӧ олорды јеҥеле, ырысту, јакшы јадын тӧзӧп баштаарына иженген.

Алтай албатыныҥ чӧрчӧктӧри јӱзӱн-јӱӱр учурлу болуп јат: аҥ-куш керегинде чӧрчӧктӧр, јеткер тындуларла тартышканы керегинде ле улустыҥ јадын-јӱрӱми керегинде чӧрчӧктӧр.

Аҥ-куш керегинде чӧрчӧктӧрдӧ аҥ-куш керегинде айдылат; је олордыҥ кеберинде улустыҥ кылык-јаҥы көргӱзилген болуп јат. Оныҥ учун бу чӧрчӧктӧрди бис кычырып, аҥкуштар керегинде эмес, улус керегинде айтканын билип аладыс.

Јеткер тындулар керегинде чӧрчӧктӧрдӧ тегин улус јеткерлӱ, коркушту тындуларла тартышканы керегинде айдылат. Андый тындулар: јети башту Јелбеген, Јеек-Јылан, Кер-Јутпа, Алмыс, оноҥ до ӧскӧзи. Бу мындый чӧрчӧктӧрдиҥ геройлоры шулмус, сӱмелӱ, билгир улус болуп јат. Олор бойлорыныҥ јолында турган ончо ло буудактарды ӧдӱп чыгадылар.

Улустыҥ јадын-јӱрӱми керегинде алтай чӧрчӧктӧрдӧ көп сабазында сагышту јокту ла тенек бай керегинде айдылат. Бу чӧрчӧктӧрдӧ јоктулар ла байлардыҥ көрӱшпези, тартыжузы көргӱзилген. Байлар — ачап, кара санаалу, нени де эдип билбес, кижиниҥ ле кӱчин јиир улус. Керсӱ, билгир, иштеҥкей јокту улус олорды качан да јеҥдеп чыгат.

Чӧрчӧктиҥ сӧстӧри чечен, јараш болуп јат. Чӧрчӧкти айтканда, чӧрчӧкчи улус кеп сӧстӧрди, укаа сӧстӧрди, ӱлгерлерди тузаланып јат. Чӧрчӧктӧ анчадала эжер сӧстӧр (анча-мынча,

алама-шикир) көп. Олор ажыра чөрчөкчилер чөрчөкти керкедип, ӯзадып айдып јадылар.

Алтай албатыда көп јӯзӯн-јӯӯр чөрчөктөр дө, көп атту-чуулу чөрчөкчилер де бар. Јe Улу Октябрьдаг озо алтай чөрчөктөрди кем де бичип, јуубаган. Бистиг өйдө советский фольклористтер[1] алтай чөрчөктөрди јууп, шиигдеп, кепке базып турулар.

Чөрчөк јаг ыс ла алтай албатыда бар эмес, орус, казах, грузин, кыргыс, оног до өскө албатыларда көп. Олордыг чөрчөктөринде база озогы јоктулардыг јадын-јӯрӯми, тартыжузы керегинде айдылып јат.

Бир канча чөрчөктөр советский өйдө чӯмделген.

Класста эмес өткӯретен занятиеге јакылта.

1. Чөрчөктөргө учурлаган вечер өткӯригер.
2. СССР-диг ле гран ары јаныныг албатыларыныг чөрчөктөринег кажы ла ӯренчик бир чөрчөк ӯренип алала, вечерде куучындап берзин.
3. Вечерде чөрчөктӯ бичиктердиг выставказын эдип көргӯзигер.
4. Кандый бир чөрчөкти рольдорло айдып, ойын көргӯзигер.

Кай чөрчөктөр.

Малчы-Мерген.

I.

Ак тайганыг колтугында,
Аржан сууныг јарадында
Тоолоп болбос мал бийлеген,
Тайга кептӯ јөөжө ээлеген
Алты булугду кийис айылда
Айбычы деген бай јуртады.
Алтан кӯдӯчи јылкызын кӯдӯди,
Бежен кӯдӯчи койын кӯдӯди,
Одус кӯдӯчи уйларын кӯдӯди.
Одорлу јерди талдап,
Ол кӯдӯчилер кабырып јӯрдилер.
Оног мал јоголтпоско,
Тӯнге-тӯшке уйуктабай јӯрдилер.

---

[1] Фольклористтер — албатыныг оос поэзиязын јууп, шиигдейтен улус.

Бир катап Айбычы бай
Өскө јерге көчөргө сананала,
Јалчыларына јарлады:
«Ак малды айдап,
Ар-јөөжөни коштозын» — деди.
Малчы деген күдүчи айтты:
«Эки таманым уладаган,
Барар аргам јок болды.
Јаман јожоң ат беригер,
Қойлорым айдап барайын».
Оны уккан Айбычы бай
Өт ошкош карара берди,
Қатузын тартынып айтты:
«Эки будың оорыган болзо,
Эм берейин мен сеге;
Јаман ат сураган болзоң,
Јоргоны берейин мен сеге».
Ат камчызыла Малчыны сойды,
Јалчыларын јакарып туруп,
Малчының буттарын сындыртты.
Оноң ары јаңы јерге
Қөчүп көндүгип, јүре берди.

* * *

Буды сынык Малчы кө́өркий
Ыйлап-сыктап артып калды.
Түнге-түшке эңмектеп,
Курсагын азыранып јылып јүрди.
Бир күнде амырап јатса:
Кула чычкан маңтап келеле,
Сынган буттарының балузын
Ийне тижиле кемире берди.
«Өчөбөсти өчөдиң, кулугур,
Өлүмиң менең алар туруң,
Базынбасты базындың сен,
Бажыңды үзүп чачарым» — деп,
Малчы ого чугулду айтты.
Кула чычканды алала,
Эки будын сындырып ийди;
Кулагынаң тудала,

Эки көзин ойып ийди.
Кула чычкан ыйлаганча
Јажыл јараш өлөнгө јетти;
Ийне тижиле кыркып јийле,
Алдындагызынаҥ алты артык,
Озогызынаҥ он артык болуп,
Кула чычкан јаранала,
Ойноп, маҥтап, јүре берди.
«Өлгөнгө тын беретен,
Өчкөн отты күйдүретен,
Көс јокторды көстөндирген,
Бут јокторды буттандырган
Тынду өлөҥ болбойтон бо?
Мени де јазатан болбос по?» — деп,
Малчы бойында бек сананды.
Јажыл өлөнгө једерге
Јалмажыла јылып ийди.
Јажыл өлөнгө једеле,
Јалбырагын үзүп,
Сынык будына јаба тутты.
Алдындагызынаҥ алты артык,
Озогызынаҥ он артык болуп,
Малчы-күдүчи јазылды.
Арыган сыны јеҥиле берди,
Аштаган карды тойо берди.
Ойноп-јыргап сүүнди,
Ончо бойы чечектеди.
Ырысту күдүчи Малчы
Айдыҥ-күннинҥ түштүгин көстөп,
Айбычы байдыҥ изин истеп,
Агаш тайакту базып ийди,
Алты өзөкти кечип ийди,
Алты тууны ажып келди.
Какпы таштыҥ алдынаҥ
Кызыл түлкү чыгып маҥтады.
Малчы деген чыйрак күдүчи
Сүрүжеле, једип тутты.
Терезин сойоло, јака эдинди.
Тегин јолго токтобой,
Онон ары јүрүп ийди.

Ыраак, јуук барганын
Малчы торт оңдободы.
Эмди оңдоп көрүп турза:
Алтылу ат түжүне айланбас
Алтан эки толукту
Ак булутка једип калган
Ак өргөө көрүнди.
Ак өргөөнүң јанында
Ат тыныжы куу туман,
Албаты јүзи кызыл өрт
Јуулышкан мында тургулады.
«Јакшы улустың ортозына
Јаман кижи барза кайдар,
Јайрап јаткан курсагынаң,
Бергедий болзо, јизе кайдар?» —
Малчы анайда сананала,
Ак өргөөни көстөп,
Оноң ары базып ийди.
Анда једип келеле,
Јаан јыргалга кожулды;
Күн чыкканын көрбөди,
Түн киргенин билбеди.
Түнге-түшке јыргалга
Кызылышкан мында турды.
Бирде оңдоп, тыңдап турза, —
Ак боро атка минген
Арслан каанның јурты эмтир.
Алты кызын кижиге берген,
Эмди јетинчи кызына эш табарга
Јаан јыргалды эткен эмтир.
Јарды јалбак бөкөлөр јуулыштылар;
Айдый, күндий јараштар бар эмтир,
Алтын чүмдү байлар бар эмтир.
«Бу јуулган эр улустар
Ончозы бирдең кожоңдозын,
Јараш, јакшы кожоңдогоны
Мениң кызымды алзын!» — деп,
Арслан каан кыйгырды,
Байбак сагалын сыйманды.
Анда јуулган эрлер бирдең

Кожоңдоп мында көндүктилер.
Ончозының кийининде
Малчы баштап кожоңдоды.
Анча-мынча кожоңдогондо,
Отурган улустардың јүректери
Сарју чылап кайылды,
Ончо үйелери божоды.
Атту јортуп келгени
Түжүп алып тыңдады,
Јсйу базып келгени
Јадып алып тыңдады.
База эмеш кожоңдогондо,
Как агаштар бүрленди,
Кату јердең чечектер өсти.
Каргандар ыйлажып отурдылар.
Јиттер каткырыжып отурдылар.
Малчы кожоңдоп токтогондо,
Арслан каан өрө туруп,
Бай ширеезинең түшти,
Ак-Шаңкы кызын кыйгырды:
«Кандый эрди талдап алдың?
Капшагайлап меге айткын!»
«Кызыл түлкү јакалу,
Комустаң јараш кожоңду,
Малчы-Мергенге барадым;
Орыным оныла бирге салынган» —
Ак-Шаңкы кыс айдып,
Малчының колынаң тутты.
Оны уккан Арслан каан
Айу кебин тартынды,
Кара көзи кандалды,
Алтын тайагын сый тайанды.
Алын эрдин јара тиштенип:
«Мениң айылымды быјарзытпай,
Мениң көзиме тегенек болбой,
Ары кедери барыгар,
Алтайымды кирлебегер!» — деп
Ачузын тартынып кыйгырды.
Ак-Шаңкы ла Малчыны
Ак өргөөзинең чыгара сүрди.

«Айылым эжигин ачпагар!» — деп
Қату казыр јакарды...

1. Айбычы бай не кижи? Оныҥ байын ла казырын көргүскен сөстөрди темдектегер.

2. Малчы кандый улустаҥ чыккан? «Эки таманым уладаган» деген оныҥ комудал сөстөриниҥ учурын јартагар.

3. «Тынду өлөҥ» деп кандый өлөҥди чөрчөк айдат? Чычкан ла малчы оны јийле, не болдылар?

4. Малчы чыйрак уул болгонын кандый учурал көргүзет?

5. Арслан каан кем ол? Оныҥ јуртында кандый јыргал болот?

6. Малчыныҥ кожоҥчызын көргүскен сөстөрди кычырып беригер.

7. Арслан каан Ак-Шаҥкы ла Малчыны ненинҥ учун јуртынаҥ сүрүп ийген? Қызын ол кандый кижиге берерге санаган?

Јакылта. Малчыныҥ кожоҥдогоны керегинде сөстөрди үренип алыгар.

II.

Ол күннеҥ ала эки нөкөр
Қара агашту јышка келдилер,
Чиби бүринеҥ јапаш эттилер.
Јерден, суудаҥ аҥдап-куштап,
Қурсак, кийимди таап јүрдилер.
Бир күнде Малчы
Қару эжине мынайда айтты:
«Ак-Шаҥкы, мениҥ нөкөрим,
Адаҥ айылына барып кел,
Ада-энеҥниҥ кадыгын көр,
Алты эјеҥе туштап кел;
Алты јестеҥ нени эдедилер,
Оны база билип кел.
Апшыйагыма аҥдап минерге,
Қарган, јожоҥ ат беригер — деп, --
Арслан каан адаҥнаҥ сура».
Ак-Шаҥкы кыйышпады.
Ада јуртына једип келди.
Алтын эжикти ача тартты,
Алтын бозогоны алтап кирди.
От айакка отурала,
Оҥ тулуҥын сыймап айтты:
«Апшыйагым ат суратқан.

Ангдап минерге керектў деген».
Арслан каан өрө турды.
Көзин јаанадып, казыр көрди.
«Сениң јескинчилў әринге берердеңг,
Алты јакшы күйүлериме де
Ангдап минерге ат јок.
Кече олор ангдай бергилеген,
Јазалду аттарды мине бергендер.
Сениң эриң кезер болзо,
Атту ангдаарга турган болзо,
Қара тайга бажында
Алты кулакту кара айгырым бар,
Оны барып тудуп алзын,
Ангдап оны минип јўрзин!» — деп
Қату, казыр кыйгырып айтты,
Қатап ойто јада берди.
Ак-Шаңкы јанып келеле,
Ада сөзин Малчыга айтты.
«Алдырбас, эжим Ак-Шаңкы,
Алты кулакту кара айгырды
Тудуп алзам, мөрим болзын,
Өлтўрип салзам, шорым болзын» —
Малчы эжине анайда айдып,
Аң кайыжынаң јазап эткен
Алтан кулаш армакчызын алды,
Эки эдекти кайра кыстады;
Абакайыла јакшылажала,
Айылынаң чыгып, көндўге берди.
Тўнде болзо уйкузы јоктоң,
Тўште дезе тыштаныш јоктоң
Қара тайга кырына чыкты.
Алты кулакту кара айгырды истеп,
Алтай ўстин алты айландыра,
Јердиң ўстин јети айландыра базып,
Алты тайга кырына чыкты,
Јўс будакту бай теректиң төзиндс,
Јалбак таштың ўстўнде
Алты кулакту кара айгырдың
Уйуктап јатканын көрўп алды.
Алтан кулаш армакчыдаң

Малчы чалмазын јазап ийди,
Уйуктап јаткан кара айгырды
Қыл мойынынаң чалмадап тутты.
Оноң ары не болгонын
Малчы јокту билбей калды.
Бир оңдонып көргөндө,
Қара агаштар бажыла учат;
База бирде көргөндө,
Јаан талай үстүнде јүрет.
Оноң база билингенде,
Теңгериниң түбинде
Ак булутты аралап,
Көк булутка көмүлип јүрет.
Анда да јок Малчы
Армакчызын салбай јүрет,
Сагыжын ончо јоголтпой јүрет.
База бирде оңдонып турза,
Алты кулакту кара айгыр
Қара тайга кырына токтоп,
Қабыргазы бүктелип,
Эки колтук јапылдап турат.
«Өлтүрерге келдиң бе?
Өскүрерге келдиң бе?
Қулун эдим агыспай,
Қунан күчим түжүрбей,
Айдар сөсти айт.
Алтай үстүнде алтан алыпты
Ончозын адагам, коркыбагам;
Јер үстүнде јетен кааңды
Ончозын адагам, коркыбагам.
Јаңыс сениң армакчыңнаң
Қоркыганым сүрекей болды.
Сениң јүзиңди көргөмдө,
Күнге тийгендий, көзим тайкылды.
Қайдаң бүткен кезер эдиң?
Ада-энең кемдер болор,
Ады-јолың кем болор?» — деп,
Қара айгыр оноң сурады.
«Өлтүрерге сени келбедим —
Арслан кааннын айбызына келдим.

«Айгырымды бойыма экелип,
Эки колыма туттурзын» деген...
Азыраган менинг адам јок,
Эмискен менинг энем јок,
Өскүске өскөн кижи эдим,
Адым менинг Малчы эди» — деп,
Малчы ого каруузын айтты.
Сагыжы ойто токунап,
Кара айгыр бышкырып ийеле,
Каруузына мынайда айтты:
«Баатыр сакыган ат эдим,
Калыкка көрүнбейтен эдим.
Арслан каан мени тударга
Алтан јылга некежип,
Тудуп мени болбогон.
Сен мени таптың,
Сенинг адың болор турум..
Сен баатыр бүткен эмтиринг.
Сенинг адың болгожын —
Малчы-Мерген баатыр болорың,
Менинг адым болгожын —
Канатту Кара ат болор» — дейле,
Кара ат силкинди,
Күмүш үйген бажына кийилди,
Алтын ээр арказына салынды,
Малчы-Мерген баатыр кийер
Канча кийимдери канјаада,
Јуу-јепсели бүткүл болды.
Малчы-Мерген ончозын кийеле,
Канатту Карага минип,
Ойто јана јелип ийди.
Көп сууларды кечип ийди,
Көп тайгаларды ажып келди,
Темир тайгага чыгып, көрүп турза:
Алты јакшы бајалары[1]
Ангдап неме таппаган эмтир,
Аш-курсагы божоп,
Торолоп өлөргө једе бертирлер.
Аттарының арказында

[1] Бајалары — үйининг әјелерининг өбөгөндөри.

Саңыскандар учун турдылар;
Јети кырлу согондоры[2]
Татка ўзе јидиртип,
Ийнече ле чичкечек артыптыр.
Оны көргөн Малчы-Мерген.
Алтан аңды адып алала,
Бајаларына экелип берди.
«Алты јакшы бајаларым
Аштап өлөтөн учуры јок,
Ас та болзо, тапканымды
Арслан каан кайыныма беригер,
Артыктузын бойыгар јигер.
Семис эдин слер алыгар,
Јиндў кардын бойым алайын»—деп,
Малчы-Мерген баатыр
Бајаларына айдала,
Алтан аңныҥ кардын алды,
Айлын көстөп јеле берди.
Алты јакшы бајалар
Алтан аңныҥ эдиле
Аштаганын тойдыра јидилер,
Артканын алып јандылар.
Алты јакшы кўйўлери келерде,
Арслан каан сўрекей сўўнди.
Алып экелген аңдар эдин
Алты кулакту кўлер казанга
Јазап јакшы кайнатты.
Баатырларын кычырып алып,
Макатып этти јий бергиледи.
Анча-мынча болгон соңында
Аңныҥ эдин јиген улустардыҥ
Јаактары талчый бергиледи,
Көстөри ончозыныҥ чоокырланды,
Эзириктери јаанады.
Эжиктеҥ чыгып болбой, эҥмектедилер.
Малчы-Мерген баатыр
Јапажына јанып келди,
Ак-Шаңкы абакайыла
Оҥ колынаҥ јакшылашты,

---

[2] Согон — ок-јааныҥ огы.

Оҥ јаактаҥ окшошкылады.
Малчы-Мерген эжине айтты:
«Көзимниҥ болзо оды сен,
Көксимниҥ болзо каны сен,
Кураҥы-јаман јүреримде,
Кызыл түлкү јакалу болорымда,
«Малчы-Мерген» деп адаган эдиҥ.
Айткан сөзиҥ келишти:
Канатту Кара атту
Малчы-Мерген баатыр болдым.
Аҥдардыҥ ичин јазап јун,
Јарык бакраска јазап кайнат;
Апшыйагымныҥ тапканы деп,
Ада-энеҥе апарып бер».
Ак-Шаҥкы абакайы
Аҥдардыҥ кардын јазап арчыды,
Јарык бакраска кайнадып ийди,
Кааза тепшиге салала,
Ада-энезине экелип:
«Аҥныҥ кардын экелдим» — деди.
«Алты јакшы күйүлеримниҥ
Аҥдарыныҥ эдин јийле,
Эзирип, јүүлип отурым.
Сениҥ јаман эриҥниҥ
Аҥдарыныҥ кардын јибезим,
Ары кедери алып бар» — деп,
Арслан каан айдала,
Өрө турбай тоголонып јатты.
«Алты кызыҥ сениҥ болордо,
Калганчы кызыҥ сурас болды ба?
Алты күйүүҥ кижи болордо,
Малчы күйүүҥ ийт болды ба?
Балаҥныҥ күүнин јандырганча,
Амзазаҥ кайдар аҥ кардын.
Кызыҥды ыйладып, јажын көргөнчө,
Јизеҥ кайдар аҥ кардын» — деп,
Абакайы ого айдала,
Аҥныҥ кардын амзап јиди.
Арслан каан база амзады,
Амтанына чыдап болбой,

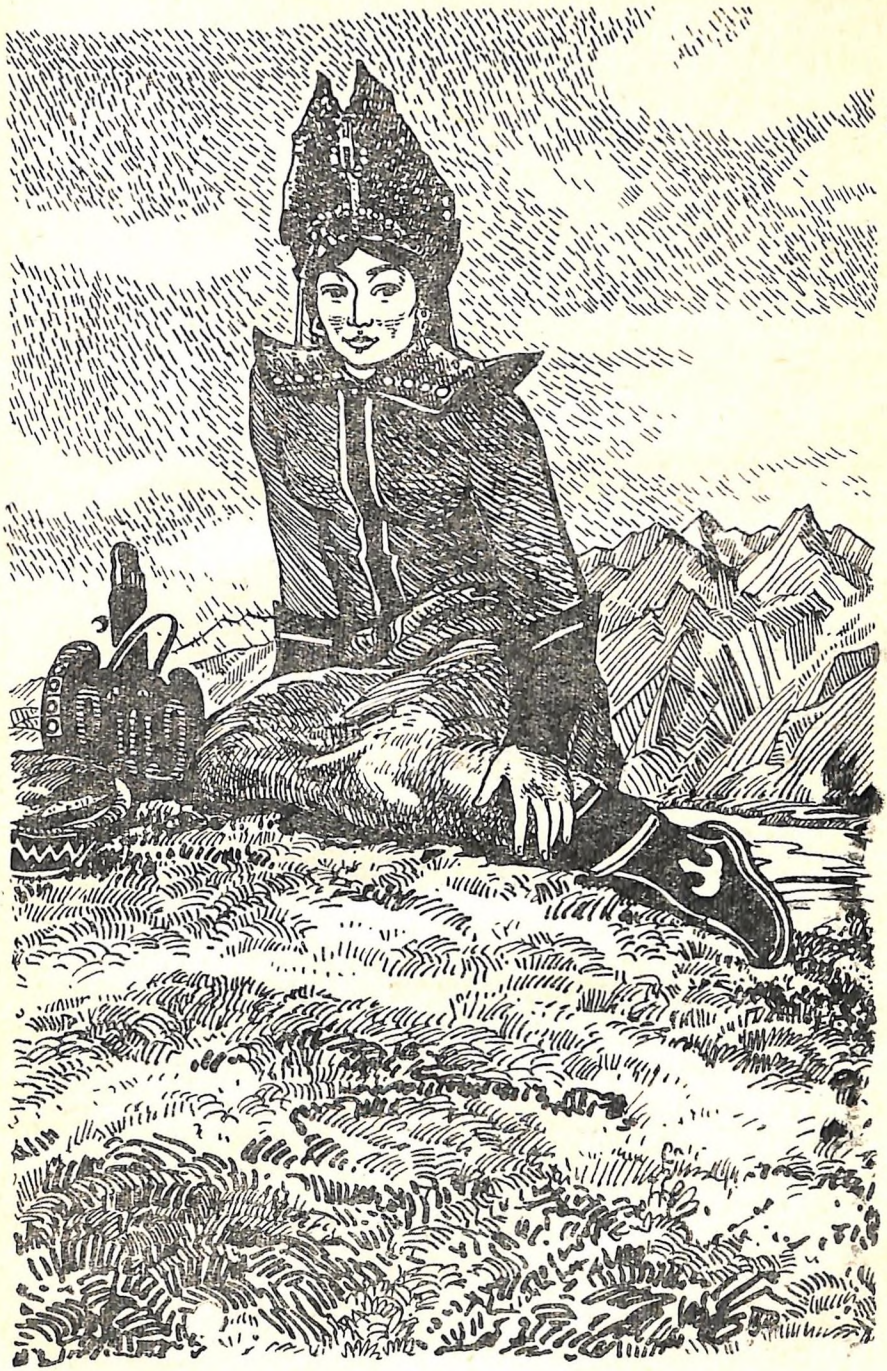

Оң эргегин ўзе чайнады;
Ачып турганын оңдобой,
Қааза тепшиниң тўбин кармадады.
Эмегениле блаажып турала,
Эскизи јеткен кааза тепшини
Эки башка јырта тарттылар.
«Јаңыс тепшимди јара тарттыгар,
Эмди этти неге саларыс!» — деп,
Ак-Шаңкы айдала,
Ачынган бойы ыйлап,
Қирлў тонының эдегиле
Эки көзин арчып турды.
«Мениң кымыс ичетен
Алтын айагымды кызыңа бер,
Аңның карды бар болзо,
Экелзин деп база јакы!» — деп,
Арслан каан кыйгырып айтты.
Адазының алтын айагын алып,
Ак-Шаңкы ойто јанып,
Адазы айылынаң көргён-укканын
Тökпöй-чачпай айдып келди.

1. Арслан каан јокту кўйўзине ненинг учун ат бербеген? Оныг кара-боро санаазы неденг көрўнет?

2. Малчы канатту Кара атты тутканын куучындап берингер. Бу учурал Малчы кандый кижи болуп бўткенин көргўзет? Баатырлар, чöрчöк аайынча, кандый улус ортодоң чыгып турган эмтир?

3. Малчы-Мергеннинг ле Арслан каанның алты «јакшы» кўйўлериниг аңдаганын тўңдештиригер — кемизи јакшы аңчы? Малчы-Мерген алты бајазын тўбектеңг аргадаганы — ол кандый санаалу кижи болгонын керелейт?

4. Аш-курсакты кем артык белетеп билетен эмтир — бай улустың билезинде бе, айла јокту кижиниг јуртында ба?

III.

Көп кўндер öткöндö,
Арслан каан бойында сананды:
«Тўлкў јакалу Малчы-Мерген
Тегиндў кижи эмес туру.
Қачан тўбинде барала,
Öч некейтени јарт туру.
Оны удатпай јоголтор керек» — деп.

Бир јалчызын Малчыга ийди.
«Эртен эжигиме келзин,
Эрмек-сөзимди тыңдап уксын!» — деп,
Чокум кезе јакылта берди.
Јалчызы једип, Малчыга айтты,
Јандыра барып, каанына көрүнди.
Эртен күн чыккалакта,
Қанатту Қара адын минген
Малчы-Мерген баатыр
Арслан каан кайынының эжигине
Једип келген турбай кайтты.
«Малыңа бөрү кирди бе,
Албатыңа јуу кирди бе?
Не керек мени алдырттың,
Мени сүүбейтен кайыным?» — деп,
Малчы-Мерген баатыр
Қайынынаң келип сурап,
Қара көзине кан шаалды,
Қату кабагын јемире көрди.
Оны уккан Арслан каан
Тогус кат ширеезинең түшти,
Алтын эжигин ачып чыкты,
Малчы-Мергенди көргөн бойынча
Болчок јүреги борт этти,
Богоно сөөги[1] божой берди,
Айдып болбой чоколдоно берди.
Қалганчыда јүк арайдаң
Қалтырууш үниле мынайда айтты:
«Мениң көзимниң оды сен,
Сен көксимниң каны эдиң,
Алты күйүүмди акалагаң,
Артык-јакшызы сен эдиң.
Қийин күним узай берген.
Алын коногым кыскара берген,
Өлгөлөктө сениң ийдеңди
Эки көзимле көрөргө санангам.
Озогы өйдө, јаш тужумда,
Көк талайдың јарадында јуртагам;

---

[1] Богоно сөөги — јатпанак сыны.

Оноң бери көчөримде,
Көдүртке көк торбок таштагам,
Ол эмди јажына јеткен,
Оны эмди мениң
Алдыртып алар аргам јок.
Алты күйүүме айткамда,
Адыбыс бистиң јетпес дежет,
Күчибис бистиң јетпес дежет,
Ол буканы экелип берзең,
Алты күйүүмниң аказы бол,
Јердеги малымныҥ кабортозын ал,
Албаты-јонымды бийле,
Ак өргөөмө сен јурта».
Оны уккан Малчы-Мерген
Мойножып сөс айтпады.
Арслан каан кайынына
Мындый сөслө каруу берди:
«Аткан ок јуудаҥ јанбас,
Айбылаган элчи јолдоҥ јанбас —
Нени де этсе, слердиҥ табыгар,
Мойнойтон менде учур јок.
Јуук болзо, јети јылда,
Узак салза, тогус јылда
Слердиҥ эжикке ойто келерим,
Не болгонын айдарым».
Қанатту Қара адыныҥ
Тискинин ойто кайра тартты.
Қару эжи Ак-Шаҥкыга
Једип келеле, јакшылашты.
Арслан каан кайынныҥ
Јакылтазын айдып берди.
«Айланайын, Малчы-Мерген,
Мениҥ сүүген кару эжим,
Қара сагышту адамныҥ
Көк бука дегени —
Көк талайдыҥ ээзи болор.
Јакшы санап турган эмес,
Јаман санап турган эмтир.
Өлбөс бойыҥ өлөр туруҥ.
Көк талайга једип келзеҥ,

Ай эскиде јууктаба;
Айдыҥ ак толузында јууктазаҥ,
Тереҥ уйуктаар өйи болор.
Бу өйдө колго тутсаҥ,
Мöриҥ сениҥ болор туру,
Колго тудуп болбозоҥ,
Оныҥ мöри болор туру» — деп,
Ак-Шаҥкы абакайы
Малчы-Мергенге сүмезин айтты.
Көстиҥ јажын туура тартып,
Узагына үйдежип койды,
Канатту бүткен Кара ат,
Чымыл чылап, уча берди,
Турган изи артып калды,
Барган изи көрүнбес болды.
Канатту Кара ат
Түш болгондо үдези јок,
Малчы-Мерген баатыр
Түн келгенде уйкузы јок,
Түмен тууны ажып ийди,
Көк тайганыҥ кырына чыкты,
Көс једерденҥ шиҥдеп турды.
Анча-мынча болбоды,
Јердиҥ тоозыны теҥериге чыкты,
Теҥери булуды јерге түшти.
Табыш эмес табыш угулды,
Јылым таштар јарыла берди.
Бусташ эмес бусташ угулды,
Јаан суулар чайбала берди.
Эмди көрүп турар болзо:
Көл ээзи көк бука
Јылдык јерденҥ јыт алган,
Айлык јерденҥ көс көргөн,
Удура келбей канайтты.
«Коркыба, Малчы-Мерген баатырым,
Алтай ээзи Кара бука мен болойын,
Көк букала сүзүжейин.
Алтан кулаш армакчыҥла
Сен оны чалмада,
Экүлеп оны өмөлөзөбис,

Бир аргазын табарыбыс» — деп,
Канатту Кара ат айдып,
Алтай ээзи Кара бука болды;
Ачу-корон бустап,
Көк букага удура басты,
Јылым кайаларды сүсти,
Кату јерлерди јара чапчыды.
Анча-мынча болбой туруп,
Эки бука келип тушташты,
Эки тайга кырынаң
Энчейип келип сүзүшти,
Мүүстеринең от чыкты.
Јети јылга сүзүштилер,
Јерге неме түшпеди.
Тогус јылга сүзүштилер,
Тобракка неме түшпеди.
Адакы-учында келеле,
Малчы-Мерген баатыр
Алтан кулаш армакчызын чечти,
Көк буканы чалмадайла,
Кайра тартып јүрер болды.
Адакы-учында көк бука,
Көл ээзи куулгазыны,
Кайра көп тайкылып јүрди,
Ичкери ас јеңдеп турды.
Анайда күчи чыгып јүреле,
Күркүреде бустап айтты:
«Өлтүретен болзо, өлтүригер,
Өткүре мени кыйнабагар;
Јоголтор болзо, јоголтыгар,
Јободып мени кыйнабагар»,
«Јок, бис сени өлтүрбезибис,
Арслан каанның айбызына келгенис» —
Малчы-Мерген баатыр
Анайда каруузын айдып берди.
«Андый болзо, эртедең айтпай,
Неге мени кыйнадыгар,
Ар-күчим чыгардыгар,
Кара терим агыстыгар?» — дейле,
Көк өлөңгө јада берди.

Малчы-Мерген баатыр
Көк буканы колго тудуп,
Алтан кулаш армакчыла буулап,
Арслан каан јуртын көстөп,
Элес эдип мактадып ийди.
Тоозы јок тайгалар ашты,
Тоозы јок суулар кечти.
База бирде көрүп турза,
Арслан каанның јерине једиптир.
«Мен мойноп турган болойын,
Сен албанла алып бараткан бол» —
Көк бука айдала,
Бустап, огурып, сыктай берди.
Көк буканың огурыжына
Јылым-таштар јемирилет,
Јаткан јадык јатыра сынат,
Балалу ағдар балазын таштайт,
Уйалу куштар уйазын таштайт,
Көк буканы анайда сыктадып,
Арслан каанның ат чакызына
Экелип, бектеп буулап, кыйгырды:
Көк букагарды экелип,
Ат чакызына бууладым.
Айбыгарды амыр јүрүп,
Айткан сөслө бүдүрдим!»
«Калак-кокый, кайран балам,
Малчы-Мерген баатырым,
Көк буканы ары агыт,
Бустап ийген үни коркушту.
Бырчайып турган бүдүжи јаман.
Көк талайдың ээзи эмтир.
Ойто ары јерине божот» — деп,
Ак өргөөдөң үн угулды.
Алыс јерде немедий болды.
Оны уккан Малчы-Мерген
Ачынбас бойы ачына берди,
Тарынбас бойы тарына берди.
Канатту-Кара адынаң түшти,
Ак өргөөниң алтын эжигин ачып,
Алтын бозогоны алтап кирди.

Ак өргөөниҥ ичи ээн болды.
Айландыра шиҥдеп көрүп турза:
Арслан каан кайыны,
Оныҥ јараш абакайы,
Алты јакшы күйүзи
Алтан эки бутту
Алтын орын алдында јаттылар,
Сагыштары чыгып калтырлар.
Оны көргөн Малчы-Мерген
Ойто кайра чыгала,
Көк буканы чечип ийди,
Айрыларда мынайда айтты:
«Көк көлиҥе јана бер».
Көк бука көк көлди көстөп ийди,
Малчы-Мерген баатыр
Бойыныҥ айылын көстөп јаныр,
Эки башка јүре бергиледи.

1. Арслан каан ненинҥ учун Малчы-Мергенди јоголторго сананган? Оны кайдаар ийет?

2. Малчы-Мергенге Ак-Шаҥкы абакайы кандый сүме айдып берди?

3. Көк талайдыҥ ээзи көк букала Малчы-Мерген тартышканы керегинде куучындап беригер. Канатту Кара ат бойыныҥ ээзине кандый јөмө јетирет?

4. Арслан каан ла оныҥ јуук улузы, Малчы-Мергенге көрө, коркунчак, кортук улус болгонын кандый сөстөрдөҥ көрөдигер?

IV.

Канча күндер өткөндө,
Арслан каан сүме сананала,
Алты күйүлерине мынайда айтты:
«Айбыларым кыйышпай уккан
Малчы-Мерген күйүүмди кычырыгар,
Јетен ирик өлтүригер.
Јетен тажуур аракы белетегер,
Јети күнге той эдигер.
Малчы-Мерген күйүни
Анча-мынча эзиртип алала,
Одус јылга ачыткан
Сары тажуурда коронды берип,
Оныҥ тынын јоголтыгар!

Ол таңманы јоголтпогончо,
Биске јўрўм јок болор!»
Оны уккан алты кўйўзи
Канатту Кара ат минген
Малчы-Мерген баатырга
Кайынының јакылтазын јетирдилер.
«Айтканыгарга алкыш болзын,
Араай табынча барарым, сакызын!» —
Малчы-Мерген баатыр
Бајаларына айтты.
Бајалары ойто атандылар,
Удабас келер деп айдып бардылар.
Ак-Шаңкы абакайы өрө турала,
Малчы-Мергенге јууктап келди,
Бажын араай сыймап,
Кару үнпле јакарды:
«Адам сени күндүлеерге
Ак санаазыла кычырган эмес,
Айдың, күннинг јаркынын
Сенеңг айрыырга турган эмтир.
Барарын кыйышпай бар,
Айткан сөзин тыңдап ук.
Урган ажын колго алба,
Эрдиге тийгиспе:
Өлбөгөн бойыңг өлөрниг,
Барбаган бойыңг барарың»
Кара көзиниг јажын арчыды.
Оны көргөн Малчы-Мерген
Јўрегине ырыс толды,
Јўзине күн чалыды,
Ак-Шаңкыга чике көрўп,
Бар јўрегинеңг мынайда айтты:
«Кару эжим, сен барда,
Канатту Кара адым барда,
Изў келзе, серт этпезим,
Ўўле келзе, «ары тур» деерим.
Бистиг күн изў, сообос,
Бистиг јўрўм јаңыс, айрылбас,
Айткан сөзиг ырыс болзын,
Ойто келгенче, јакшы болзын!»

Арслан каан кайынына
Апча-мынча болбой јетти.
Албаты кара агаштый јуулышты,
Аттар акка бадышпас эмтир,
Казандарда эт кайнайт,
Аркыттарда аракы турат.
Алтын тонду алыптар,
Маңдык тонду баатырлар,
Агас тонду јайзаңдар,
Торко тонду байлар —
Ончозы мында јуулган эмтир.
Ол улустың ортодо
Азыйда Малчы койлорын күткен
Айбычы бай кожо ок болды.
Аракыдаң ичкендердиң
Кожоң-комуды чөйилип турды.
Канатту Кара атты буулаарга,
Алтан алып јүгүрип келдилер;
Колтуктап Малчы-Мергенди тударга,
Јетен алып једип келдилер.
Эжик ачар эжикчилер
Алтын эжикти ачып ийдилер,
Төжөк салар төжөкчилер
Ак кебисти төжөдилер,
«Көзимниң оды ошкош,
Көксимниң каны ошкош,
Алты күйүүмниң аказы сен,
Јер үстүнде мактулу сен,
Айбымды јакшы бүдүрген учун,
Ак-Шаңкы кызымды сеге
Эш эдип бергем учун,
Албатымды јуугам,
Аш јакшызын белетегем.
Адаларыбыстың ичкен ажыла,
Аракыла күндүлеерге санангам» —
Арслан каан Малчы-Мергенди
Тура јүгүрип, уткып айтты.
Бойы күйүзин колтуктап,
Ак ширдекке отургусты.
«Аракы ашты ичпезим мен,

Арбап јаман айтпас туругар,
Коронду курсакты јибезим мен,
Комудап меге өөркөбөс туругар» —
Малчы-Мерген отурып,
Арслан каанга каруузын айтты.
Аракы колго тутпай,
Кату көрүп отура берди.
Арслан каан алаңзыбады,
Алты күйүзин јакарып айтты:
«Кожоңчыларды экелигер!»
Алтан түңгей келиндер киреле,
Алтан айакка аракы тудунып,
Малчы-Мергенге кожоңдодылар.
Олордың кожоңын угала,
Јымжабас Малчы-Мерген јымжады,
Ак-Шаңкыныңг јакылтазын ундыды.
Алтын чөөчөйди алала,
Аракыдаңг ичип ийди.
Анча-мынча болбой туруп,
Эди-каны изий берди.
Эрмек-сөзи көптөй берди.
Озо баштап урган аракы
Ак тажуурда аракы болгон.
Оны ээчий урганы
Кара тажуурда аракы болгон.
Малчы-Мерген эзиргенде,
Сары тажуурда аракы алып;
«Јаңгыс тынып ичип ий» — дешти.
Малчы-Мерген тажуурды алды,
Бөгин алып ичкелекте,
Канатту Кара ат киштеп ийди:
«Кару нөкөрим Малчы-Мерген,
Ачу сууга тыңг үстүкпе,[1]
Ак-Шаңкы эжиңниңг айтканын
Аракыла кожо ичпе!» —
Кату јерди ойо чапчыды.
Оны уккан Малчы-Мерген
Ачынбас бойы ачынды,

---

[1] Тыңг үстүкпе — тыңг албаданба.

Ачу-корон кыйгырды,
Алтылу ат күнине айланбас,
Алтан эки толукту
Ак өргөө јарыла берди,
Алтай үсти торгула берди,
Ай јаркыны бөктөлө берди.
«Өчөбөсти өчөдигер —
Өлүмди менең аларыгар!
Базынбасты базындыгар —
Бажыгар меге үстүреригер!
Арслан каан кайыным,
Алты јакшы бајаларым,
Айбычы јаан байым,
Мениң алдыма чөөдөгөр!
Эмди мен слерди күндүлейин!» — деп,
Ачуун тартынып кыйгырды.
Кара көзине кан шаалды,
Сары тажуурды бектеп тутты.
Арслан каан эртеденг
Санаазын таппай калган,
Алты јакшы бајазы
Көстөрин јумарын ундыган,
Айбычы бай дезе
Чөөчөйдө аракызын ичерге ундыган,
Кайыңг тозындый кажайгылаган,
Кан јиген ийт ошкош,
Калтыражып отургылады.
Малчы-Мерген баатыр
Сары тажуурда аракыны
Агаш чөөчөйгө урарда,
Агаш чөөчөй күйе берди;
Алтын чөөчөйине урарда,
Алтын чөөчөй кайыла берди.
«Бойыгардыңг јазаган аш эмей,
Бойыгар ончо төрөөндөр эмей,
Тажуурдаңг ичигер,
Тарынышпай јаныгар!» — деп,
Малчы-Мерген калганчыда айтты.
Сары тажуурда сары коронды
Белен оосторго уруп ийерде,

Ак өргөөниң ичин
Сары јалбыш курчап ийди.
Малчы-Мерген баатыр
Қанатту Қара адына минди.
Арслан каан кайынын,
Алты јакшы бајаларын,
Айбычы өштү байын
Сары коронло өртөйлө,
Айылын көстөп јелип,
Ак-Шаңкы эжине меңдеди.
Јанган соңындагы ырысты,
Отурган улустар, бойыгар чүмдегер,
Мениң укканым мында божоды,
Бурулап јаман айтпагар.

1. Қара сагышту Арслан каан Малчы-Мерген баатырды базарга база кандый «сүме» тапты?
2. Ак-Шаңкы не ле немени озолодо билер үй кижи болгоны неден билдирет? Малчы-Мерген үйине сүрекей кару кижи, ого кандый сөстөр айдат?
3. Арслан каан Малчы-Мергенди «уткып» айткан сөстөринең оның база кандый кылыгы јарталат?
4. Малчы-Мерген кааны ла байларды кандый сөстөрлө бурулайт?

Јакылта. Қай чөрчөктиң кажы ла бөлүгин бажалыктап алыгар. Бажалыктар аайынча кай чөрчөкти такып куучындап береер.

Қай чөрчөктөр.

Алтай кай чөрчөктөр тегин чөрчөктөрдөң аңыланып јат. Қай чөрчөкти улус топшуур согуп, кайлап айдып јадылар. Ондый улус көп эмес, ненинг учун дезе, тушкан ла кижи кайлап албас: онызына аңылу таскаду ла јарамыкту үн керек.

Алтайдың атту-чуулу кайчыларының бирүзи Николай Улагашевич Улагашев болгон. Ол 17 мартта 1861 јылда Майма аймакта Сары-Қокша деп өзөктө чыккан, 30 январьда 1946 јылда Горно-Алтайск городто јада калган. Бойының узак јүрүминде Н. У. Улагашев көп јаан кайчылардың чөрчөктөрин уккан, бойы олорды, Алтай ичиле јоруктап, албатыга улай ла кайлап туратан. 1939 јылда Совет башкару Н. У. Улагашевти сүрекей јараш кай чөрчөктөри учун «Знак почёта» орденле кайралдаган. 1937 јылдаң ала алтай поэттер ле фольклористтер оның чөрчөктөрин

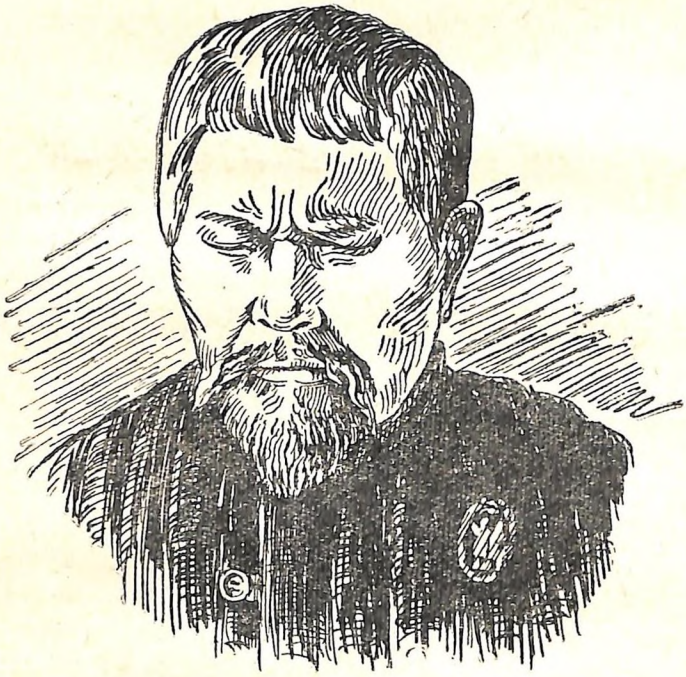

Николай Улагашевич Улагашев (1861—1946).

бичип, көп бичиктер эдип чыгарган. Оныла коштой өскө дө кайчылардыҥ чөрчөктөри јуулып, кепке базылган. Алтай кай чөрчөктөрдиҥ эҥ ле јаан јуунтызы «Алтай баатырлар» деп адалат. Ол көп томду бичик.

Кай чөрчөктөрдө **јаан ийде-күчү баатырлар** керегинде айдылат. Олордыҥ көп сабазы јокту улустыҥ ортозынаҥ чыккан. Олор каандарла, байларла тартыжып эмезе тууразынаҥ табару эткен тыш өштүлерле тартыжып, албатыны кыйыннаҥ, олјодоҥ айрып, амыр-энчү, јайым, ырысту јадын-јүрүм учун туружат. Баатырлар качан да болзо, сүрекей күчү, неденҥ де јалтанбас, ойгор ло ак-чек санаалу, нени де эдип билер улус болот.

Ондый кай чөрчөктөрдиҥ бирүзи — «Малчы-Мерген». Бу чөрчөкти Н. У. Улагашев те, өскө дө кайчылар кайлайтан.

Малчы озо баштап Айбычы деп јаан байдыҥ кулы болгон. Ол өскө кулдарла кожо оныҥ тоозы јок малын күдүген. Јажына ат минбей, јойу јүргенинеҥ улам оныҥ «эки таманы уладаган». Байдаҥ ат сураарда, кырс, казыр бай, ачынала, оныҥ будын сындырткан. Мынаҥ көргөндө, јокту, кул улустыҥ јүрүми озогыда кандый күч болгон! Бай кижи бойыныҥ кулын өлтүрип те салза, кычузы канбайтан, ненниҥ учун дезе, оноҥ до өскө кулдар ондо толтура болгон. Кижи өлтүргени учун дезе оны кем де каруузына тургуспайтан.

Аҥ-куш, курт-коҥус оноҥ до өскө тындулар ар-бүткенди кижиденҥ артык билер деп, озогы улус бодойтон. Бу санаа-шүүлте Малчы будын канайда јасканы керегинде куучыннаҥ көрүнет: озо чычкан, оноҥ Малчы «тынду өлөҥ» таап јийле, јазыладылар. Кижини, ончо тындуларды бастыра оорулардаҥ јазатан, керек дезе өлүмнеҥ де тиргизетен ондый «тынду өлөҥ» эмезе «тынду суу» барына озогы улус чын бүдүп туратан. Олордыҥ андый бүдүмјизи бу чөрчөктө айдылган.

Малчы јокту-јойу јүрзе де, је бай улустаҥ ыраак та артык көрүнет. Ол чыйрак болгонынаҥ улам маҥтаган түлкүни сүрүжип тудат; чечен тилдү, «комустаҥ јараш кожоҥду» болгонынаҥ улам Арслан каанныҥ кызы, Ак-Шаҥкы, ого күүнин салат. Арслан каан кызын ого бербезе де табы, је бастыра албатыга јарлаган сөзинеҥ чыгарга кажы ла кижиге јарабас, уйат болгон. Оныҥ учун кызныҥ күүнин албанла буспаза да, је күйүзи јокту, тенибер кижи болгонынаҥ уйалып, олор экүни јуртынаҥ сүрүп ийген. Оноҥ күйүзи аҥдап бararга ат сураарда, каан, ачап Айбычы бай чылап ок, бербеген.

Алтай кай чӧрчӧктӧрдӧ Малчыдый чыйрак, керсӱ, чечен, ийде-кӱчтӱ улустаҥ ла баатырлар болот. Је олор минер адына, јуучыл кеп-кийимине, ок-саадагына јединзе — ол ло туштa баатыр деп адалар аргалу. «Ат-канат» деп озогы алтай кеп сӧстӧ тегиндӱ айдылбаган. Кай чӧрчӧктӧрдӧ ат куулгазынду тынду болуп јат: кижи чилеп эрмектежер, не ле болуп кубулар, не ле немени озолодо билер, кӧрӧр, оноҥ до ары. Ат — баатырдыҥ эҥ артык нӧкӧри, болушчызы, эп-сӱме айдаачызы. Кай чӧрчӧктӧ ондый ат баатырла кожо бӱдет, оныла кожо ӧлӧт.

Малчыда база јаҥыс ӧйдӧ бӱткен ады — Канатту кара ат бар эмтир. Је ол ат ээзи эр-кемине јеткенче, тайгада јажынып, оныҥ келерин сакып јӱрген. Арслан каан оны тудуп аларга «алтан јылга» сӱрӱшкен. Је оны јаҥыс ла ээзи тудуп алар аргалу. Малчы учы-учында ол адына учурап барган.

Баатыр боло берген соҥында Малчыныҥ бойыныҥ адына Мерген деп сӧс кожулат.

Баатыр Малчы-Мергеннииҥ сӱр-кеберин кай чӧрчӧк ончо јанынаҥ јаркынду кӧргӱзет. Ол бойыныҥ Малчы деп адына келиштире, сӱрекей јакшы малчы. Канатту Кара атла тартышканы — алтай улус эмдик аттарды ӱреткенине јуук кӧргӱзилген. Ого коштой, ол мерген аҥчы: «алтан аҥды» јыга адат. Озогы алтай улус аҥдап барала, бирӱзи аҥ аткажын, ӧскӧлӧриле ӱлежип алар јаҥду. Малчы-Мерген, ак сагышту, улуска буурзак кижи, аҥдап барала, тӱбекке тӱшкен алты «јакшы» бајазына аткан аҥдарыныҥ чоҥ эдин берет, бойы ич-кардын ла алат. Малчы-Мерген — јаан ийде-кӱчтӱ, эп-сӱмелӱ, неденҥ де јалтанбас јуучыл кижи. Арслан каан оноҥ кут јок коркып, учында бойын ӧлтӱрбезин деп, оны јоголторго, јеткер тындуга — кӧк талайдыҥ ээзи кӧк букага — ийет. Малчы-Мерген карууна айдат:

Аткан ок јуудаҥ јанбас,
Айбылаган элчи јолдоҥ јанбас.

Ол барган бойынча кӧк буканы јеҥдеп, Арслан каанныҥ јуртына армакчыла сӱӱртеп экелет. Малчы-Мерген качан да чындыкты сӱӱр, кара-боро санаалуларды кӧрӧр кӱӱни јок кижи. Арслан каан, Айбычы бай, оноҥ ӧскӧ улус оны тӱйка корондоорго санаҥылаарда, ол коркушту тыҥ ачынып, калаптанын, олорго удура айдат:

Өчөбөсти өчөдигер,
Өлүмди менең аларыгар!
Базынбасты базындыгар,
Бажыгар меге үстүреригер!

Анайда айдала, коронды олордыг бойлорыныг оосторына урун ийст. Јe онызыла коштой Малчы-Мерген бойыныг јуук улустарына сүрекей кару кижи. Темдектезе, сүүген үйине — Ак-Шаңкыга — ол кандый јылу сөстөр айдат:

Қару эжим, сен барда,
Изү келзе, серт этпезим,
Үүле келзе, «ары тур» деерим.
Бистиң күн изү, сообос,
Бистиң јүрүм јаңыс, айрылбас...

Қай чөрчөктө Ак-Шаңкыныг да сүр-кебери јаркынду көргүзилген. Ол кижиниг байына, јоктузына көрбөйт, кижини оныг кылык-јаңыла, билериле, узыла баалайт. Оныг учун ол Арслан каанныг јуртына јуулган байлардыг бирүзине де барбай, сүрекей јараш үндү кожоңчыга — јокту Малчыга — күүнин салат, ого барат, оны јажына сүүйт. Ол каанныг балазы болзо до, јe јокту Малчыла кожо јуртап, көп јакшыга үренет. Темдектезе, оныг эжи Малчы-Мерген аңдап барала, ого аткан аңдардыг чоң эдиниг ордына ич-карын экелип берерде, ол оноң сүрекей амтанду курсак јазайт. Адазына — Арслан каанга — эжимниг аңдап барала, тапканы деп, кайнаткан ич-карынды экелип берерде, адазы: «Ары кедери алып бар» — деген. Јe оноң бир эмеш амзап көрөлө:

Амтанына чыдап болбой,
Оң эргегин үзе чайнады;
Ачып турганын оңдобой,
Қааза тепшиниг түбин кармадады.
Эмегениле блаажып турала,
Эскизи јеткен кааза тепшини
Эки башка јырта тарттылар.

Ак-Шаңкы сүрекей керсү санаалу кижи. Ол адазыныг кара-боро санаазын, јаман кылыктарын билип, Малчы-Мергенди каан көк букага ийерде, ол тегин бука эмес, «Көк талайдыг ээзи болор» деп ажындыра айдып берет. Оны канайда јеңдеп аларына эп-

сўме айдат. Арслан каан Малчы-Мергенди корондоорго сананарда, Ак-Шаңкы оны да ажындыра сезип, эжине јакарат:

Урган ажын колго алба,
Эрдиге тийгиспе:
Өлбөгөн бойың өлөриң,
Барбаган бойың барарың.

Малчы-Мерген ле Ак-Шаңкыга көрө, Айбычы бай ла Арслан каан чөрчөктө кижи бўдўштў, кижи кылыкту эмес көргўзилген. Олор бийиркек, ачап, казыр, кара-боро санаалу, је ол ок тарыйын јаан баатырдың алдына коркунчак, кортук улус. Јаан баатырды — Малчы-Мергенди — Арслан каан көргөн лө тарыйын «болчок јўреги борт этти, богоно сööги божой берди!. Малчы-Мерген көк буканы Арслан каанның јуртына экелерде, оның огуружынаң коркып, Арслан каан билезиле алтын орын алдына јажынып, «сагыштары чыгып калдылар».

Кай чөрчөктöги баатырлар јўрўмде чын ла болгон баатыр улус эмес. Олордың кебери албатының, кайчылардың санаазында ла амадузында табылган. Је баатырлардың бўдўрген керектери, улу тартыжузы албатының чындык кўўн-санаазын, амадузын көргўскен.

Кай чөрчөктиң такып айдылар сöстöри.

Кай чөрчöктöрдö бир ле сöс эмезе бир канча сöстöр канчаканча катап **такып айдылганы** учурап јат. Оосло айдар тушта анайда такып айдылганы чöрчöкти эске јакшы алынарга болушту болгон, бир јанынаң дезе, такып айдылганы керектиң учурын тереңжиде көргўзип јат. Темдектезе, «Малчы-Мерген» деп кай чöрчöктö: «оны уккан», «оны көргöн», «көп кўндер öткöндö» деп сöстöр, эмезе:

«Өчöбöсти өчöдиң, кулугур,
Өлўминг менеңг аларыг.
Базынбасты базындыг сен,
Бажыңды ўзўп чачарым».

Эмезе:

«Тўнде болзо уйкузы јоктоң,
Тўште дезе тыштаныш јоктоң».

Эмезе:

«Көзимниң болзо оды сен,
Көксимниң болзо каны сен».

Андый сөстөрдиң көп сабазы бир ле чөрчөктө катап-катап учураар эмес, өскө дө чөрчөктөрдө учурап јат. Темдектезе:

«Турган изи артып калды,
Барган изи јок болды»

деген сөстөр көп чөрчөктөрдө бар.

Такып айдылар сөстөр канча чактардыҥ туркунына чүмделип келген. Олор эптү, чечен, үлгер кеберлү айдылган учун јаантайын бузулбайтан. Андый сөстөр кайчыныҥ куучынын јарандырып, чечен эдип јат.

Гипербола.

Кай чөрчөктөрдө баатырлар тегин кижидий эмес, сүрекей јаан бүдүмдү, коркушту ийде-күчү, бүдүрген керектери кайкамчылу болуп көргүзилген. Албатыныҥ санаазында јаҥыс ла андый геройлор улу керектерди бүдүрер аргалу болгон. Баатырларды андый эдип көргүзерге кайчылар аҥылу поэтический эп-аргала — гиперболала (көдүриҥилү көргүзүле) — тузаланат. «Малчы-Мергенде» андый гиперболалар көп. Темдектезе, Малчы-Мерген «Алтай үстин алты айландыра, јердиҥ үстин јети айландыра базып, алты тайга кырына чыкты», «кара агаштар бажыла учат», «јаан талай үстүнде јүрет», «теҥериниҥ түбинде ак булутты аралап, көк булутка көмүлип јүрет».

Андый гиперболалар чөрчөктө улай ла учурайт.

1. Кай чөрчөк дегени не?
2. Н. У. Улагашев керегинде куучындагар.
3 «Малчы-Мерген» деп кай чөрчөктиҥ геройлорыныҥ сүр-кеберлерин јартаґар.
4. «Малчы-Мергенде» такып айдылар сөстөрди темдектегер.
5. «Малчы-Мергенде» база кандый гиперболалар бар?

Јакылталар. 1. «Алтай баатырлар» деп бичиктеҥ кандый бир чөрчөк кычырыгар. 2. «Алтай баатырлар» деп бичиктиҥ јуруктарыла таныжып, јартаґар 3. Слердиҥ јерде кайчы бар болзо, оны школдо кайлаттырыгар.

ТАБЫШКАКТАР.

I. Айыл-јурт ичинде тудунар-кабынар ла иште керектӱ немелер.

1. Эрдеҥ бökö, јеҥнеҥ чичке.
2. Адамныҥ бöрӱгин аҥтарып болбодым.
3. Отурганым ойдык, тепкеним темир.
4. Бирӱзи «кыш јакшы» дейт,
   Бирӱзи «јай јакшы» дейт.
5. Тайгага чыкса, талбас адым,
   Ґалкан берзем, јибес адым,
   Өзöккö тӱшсе, өлбöс адым,
   Өлöҥ берзем, јибес адым.
6. «Поп» дебес баатыр уул.

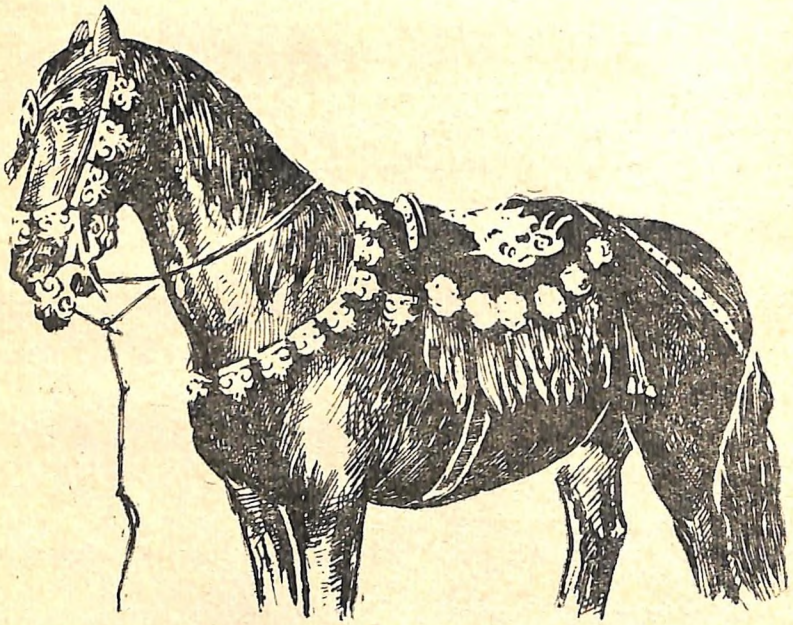

Улаган аймакта Базырык деп межеликтеҥ казып алган јебрен өйдöги ээрлӱ ат.

(Бистиҥ эрадаҥ озо V—III чактарда кömгöн).

II. Кижи азыраган тындулар.

7. Айры агашка кар јукпас,
8. Сууга кирзе — муҥ,
Суудаҥ чыкса — бир.

III. Кижи иштеген иш.

9. Қыр ажыра кайыш кестим.
10. Јорткон, јорткон — јолы јок,
Кескен, кескен — каны јок.

IV. Кижи.

11. Јӱс кучыйак көл карады.
12. Одус эки боро ат,
Ортозында ойлок јеерен ат.

V. Аҥ-куш, ар-бӱткен.

13. Таптан уул тал кезип јат.
14. Чек-чек базытту,
Чекпен сары ӧдӱктӱ.
15. Кедери јуулу токпок јадыры.
16. Қолы да јок, малтазы да јок —
Јаҥы тура тургузып алды.
17. Аркада кара казан кайнап јат.
18. Қӧрзӧм, кӧрзӧм — кӧрӱнбейт,
Тутсам, тутсам — тудулбайт.
19. Қырды кызыл тӱлкӱ ажа берди.
20. Бирӱзи баралы дейт,
Бирӱзи јадалы дейт.

1. Табышкакты кандый эп-аргала чӱмдеп јат, оны канайда таап айдарыҥ билип алдыгар?
2. Табышкак ажыра кандый немелер көргӱзилип турган эмтир?
3. «Тайгага чыкса, талбас адым,
Талкан берзем, јибес адым,
Ӧзӧккӧ тӱшсе, ӧлбӧс адым,
Ӧлӧҥ берзе, јибес адым».
Бу табышкакты кандый улус чӱмдеген?
4. «Јорткон, јорткон — јолы јок,

Кескен, кескен — каны јок» деген табышкактыҥ сöстöри нениҥ учун такылып айдылган, оныҥ учурын јартап беригер.

Јакылта. Слер бойыгар кандый озогы ла эмдиги алтай табышкактар билеригер, тетрадька бичип алыгар.

Табышкактар керегинде.

Табышкак — албаты оосло чӱмдеген поэтический творчествоныҥ кичинек кебери. Табышкакта таап айдатан кандый бир неменинҥ темдектери айдылат. Бу темдектер ажыраол неменни табар керек болуп јат.

«Эрдеҥ бökö, јеҥнеҥ чичке» деген табышкакты атту јоруктап јӱрер улус чӱмдеген. Атла јӱрер малчылар оны тӱрген таап, айдып ийерлер. «Бу **тужак** эмтир» — дежер, нениҥ учун дезе, тужак чичке де болзо, је оны ат ӱзӱп болбос. «Поп» дебес баатыр уул» деген табышкакта отко кирзе, кӱйбес, косты тутса, чонбос, изӱ деп айтпас неме керегинде айдылат. Айыл ичинде јадып, каҥза камызарга оттоҥ јаантайын кос чыгарып алып турган улус айдар: «Бу **кыскаш** эмтир» — деп. «Айры агашка кар јукпас» — бу **уйдыҥ мӱӱзи** керегинде табышкак, нениҥ учун дезе уйдыҥ мӱӱзи, бир јанынаҥ, чын ла агаштый айры, экинчи јанынаҥ, ого кар качан да јукпай јат.

Кезик табышкактардыҥ кандый бир сöстöри такылып айдылат. Бу тегиндӱ эмес. Такылып айдылган сöстöр кандый бир немелердиҥ, тындулардыҥ ичкери јылганын, катап-катап бир тӱҥей кыймыктанганын чокумдайт.

Чек-чек базытту,
Чекпен сары ӧдӱктӱ —

деген табышкакта «чек-чек» деп эки катап айдылганынаҥ улам эликтиҥ базыды чокум кöрӱнип тургандый боло берет.

Ту-у, ту-у этти,
Тумандый јӱре берди —

деген табышкакта мылтыктаҥ адылып, учуп барган октыҥ табыжы угулып тургандый билдирет.

Табышкак база јебреҥ чактардаҥ бери айдылган. Олорды керсӱ, ойгор улус јилбӱлӱ, каткымчылу эдип чӱмдеп, эл-јонго

таркадатан. Јакшы, чечен айдылган табышкактар качан да ундылбайтан. Табышкактар ажыра бис албатыныҥ јуртында, ижинде бар болгон эҥ керектӱ немелер, тындулар ла ар-бӱткен, аҥ-куш керегинде јакшы билип аладыбыс. Табышкакты улус чӧлӧдӧ айдып, соодонып, ол ок тарыйын бой-бойлорын сапандырып, тапкыр, ајарыҥкай, билгир болорына ӱредип туратан.

Табышкактыҥ сӧстӧри чечен, эптӱ. Кезик табышкактар ӱлгер кеберлӱ, рифмалу болуп јат.

Советский улус эмди де бистиҥ јадын-јӱрӱмис, техника, јаҥы немелер керегинде кӧп јилбӱлӱ табышкактар чӱмдеп јат.

КЕП СӦСТӦР.

1. Кеҥ тон јыртылбас,
   Кеп сӧс бузулбас.
2. Кӧп иш этсеҥ, билгир болорыҥ.
3. Туудый коозо болгончо,
   Айакча аш болзын.
4. Аш ичкенче, меҥдебе,
   Атка минзеҥ, токтобо.
5. Јалку эмес таҥ адарын сакыыр,
   Јалку кижи кӱн бадарын сакыыр.
6. Јалбагынаҥ јатсаҥ,
   Кӱн де орой чыгар.
7. Ӧмӧлӱ иш ӧчпӧс.

Тереденҥ кезип эткен јебрен ӧйдӧги јурук.

(Базырык межеликтеҥ).

8. Бичикчи кижи јарыкта јўрет,
Бичик билбес каранґуйда јўрет.
9. Јакшыныҥ јолы чындык,
Јаманныҥ јолы тыртык.
10. Ҟоомой аҥчы аҥ ўркўдер,
Ҟоркынчак кижи јон чочыдар.
11. Чынын айдардыҥ најылары көп,
Ҟопчы кижиниҥ өштүлери көп.
12. Чын сөс алтыннаҥ баалу.
13. Тө̄ө̄чө кара санаадаҥ
Тө̄ө̄чиче[1] ак санаа артык.
14. Ајарылбаган будак кап јарар.
15. Јаскы күн јаап туруп, јалт эдер.
Ҟўски күн күндеп туруп, күп эдер.

1. Бу кеп сөстөрдиҥ учурын јартап беригер.

Олор улустыҥ јадын-јўрўминиҥ кандый учуралдарына келиштире айдылган?

2. Бичик, ўредў, улустыҥ најылыгы ла ижи керегинде кеп сөстөр таап, бичип алыгар.

3. Ҟандый бир кеп сөсти бажалык эделе, оныҥ учурына келишкедий куучын бичигер.

Ҟеп сөстөр керегинде.

Ҟеп сөс деп албаты чўмдеген кыска, је сўрекей чечен, учурлу эрмек-сөстөрди айдып јадыбыс. Ҟандый бир кеп сөсти кижи јадын-јўрўмниҥ көп учуралдарына келиштирип айдат. Темдектезе, «Туудый коозо болгончо, айакча аш болзын» деген кеп сөс јаҥыс ла аш согор улусты ўредип турган эмес, је кажы ла ишти бўдўрген кижиге айдылып јат. Оныҥ учуры — эткен немеҥ көп бололо, коомой болгончо, ас бололо, чоҥ болзын дегени болуп јат.

Ҟеп сөстөр албаты не ле немени ајарып, тереҥжиде шиҥдеп көрўп, кажы ла керектиҥ учурын чике билип алып, ол керегинде бойыныҥ санаа-шўўлтелерин јаантайын чокум, эптў айдатаныныҥ шылтузында табылган. Озогы алтай кеп сөстөр байларга, јайзаҥдарга, камдарга базынчыктаткан јокту улустыҥ ја-

---

[1] Тө̄ө̄чи — кичиннек чычкан.

дын-јўрўмин көргўзип, санаа-шўўлтелерин айдат. Јокту улус олорды көрөр кўўни јок болуп, мындый кеп сөстөр айдатан: «Кем бай — ол бий», «Байдың көзи ач, колы капкыр», «Сектў јылда ийт семис, тымулу јылда кам семис». Мындый кеп сөстөрди јоктулар чўмдегилеп, эл-јонды тартыжуга көдўргилейтен. Јоктулар бойлорының келер өйдөги јеңўзине бўдўп, «Јабагадаң мал болор, јокту кижи эр болор» — деп, айдатандар.

Албатыга каршу јетиретен јаман кылыкту улусты электеп, кеп сөстөр улусты ак санаалу, иштеңкей болорына, төрөлин сўўрине, албатыга тузалу јўрерине ўредет, јадын-јўрўмди јакшы билип аларына болужат.

Алтай кеп сөстөр эптў, чечен айдылган. Көп кеп сөстөр ўлгер кеберлў болуп, рифмалажып јат:

Кең тон јыртылбас,
Кеп сөс бузулбас.

ОЗОГЫ ЈҮРҮМНЕҢ.

И. В. Шодоев

Јалы јок јалчы.

(«Ирбизек» деп повестьтеҢ.)

Ээчий-деечий күндер өтти. Ирбизек өзүп чыдап, он эки јашка јетти. Эт балтыры тыҢып, эр бүдүми кирип келген Ирбизекти эригип, кунугып јүрбезин деп, ада-энези Јөргөмөш байдыҢ койын кабыртып ийдилер.

Туйук кара сагалду, кыска сынду, кызыл-күреҢ чырайлу, бербек калыҢ эриндерлү, чербек карынду Јөргөмөш төрдө отурды. Ирбизек айылга кирип келди.

— Бейин отур, чай ич — деп, бай јылбыҢдады.

Ирбизек оттыҢ јанына чөмчөйип отурды.

Қапчык кара чырайлу, орто јаштаҢ өдө берген, андый да болзо, кеберкек үй кижи, ЈөргөмөштиҢ јаан үйи Јинјилей, Ирбизек јаар көрди.

— ЧийненниҢ[1] Ирбизеги бу ба? Јаан уул турбай бу! — деп айдала, јанында отурган јиит келин јаар кылчайды.

Қызыл чырайлу, тегерик јаан көстөрлү, телбек ле байалгак сынду јиит келин, ЈөргөмөштиҢ кичинек үйи Айылчы, оттыҢ јанындагы казаннаҢ чай уруп, курутту тепшини ИрбизектиҢ алды јаар јылдырды.

— Қорон соокто кой кабырарыҢ ба айса айылдыҢ бор-кар ижин эдериҢ бе? — деп, Јөргөмөш Ирбизек јаар көрүп, сагалын сыпмап сурады.

— Қой кабырарым — деп, Ирбизек айтты.

Ол өйдөҢ ала чыдамал ла капшуун, иштеҢкей ле шыраҢкай

---

[1] Чийне — ИрбизектиҢ адазы.

Ирбизек Јöргöмöш байдыҥ койлорын кабыратан јалчы болды.

Јаскы кӱн карлап ла шуурып турды. Айылчы тӱнӱк јаар кöрди:

— Камык кой, кайран мал — ончозы кырылатан эмтир, бу кайткан ай-кӱн, быйаны јок кайткан кудай! — деп, ол калактап, öрö туруп, тышкары чыкты.

— Анайып айтпа, ай-кӱн, алтай-кудай катулана бербей, бу кайткан тенек келин? — деп, Јинјилей арбанып, отко арчын салып, тулуҥын сыйманып мӱргӱди.

Удабай Айылчы айылга кирип келеле, оттыҥ јанына отурып, öбöгöни јаар кöрӱп, куучынданды:

— Кече öлгöн тöрт койды Ирбизек бир уула јаҥыскан јӱктенип келген. Оныҥ бöкöзи та не аайлу бала болбогой. Ол айуныҥ ла бойы. Бӱгӱн база ла јаан јӱктенчиктӱ клееди, чыгып кöрзöҥ.

Јöргöмöш эки ӱйи јаар элип-селип кöрöлö, нени де сананып, öрö туруп, айылынаҥ чыкты. Јаскы кӱн ажып браатты. Койлоры меестеҥ чубажып, элјиҥдежип келип јатты.

— Акы, бӱгӱн алты кой öлди, — деген ӱн анча-мынча ыраакта угулды.

Јöргöмöш кайа кöрди. Öлгöн койлорды сыҥар буттарынаҥ тизе тудуп, јӱктенип алган Ирбизек јеҥил базып келетти.

— Эди эт болбос, терези тере болбос немени кайдарга экелдиҥ, ийттерге таштап бер — деп, Јöргöмöш сагалы сартаҥдап айтты.

Ирбизек öлгöн койлордыҥ сектерин кажаанныҥ кийини јаар мергедеп ийеле, Јöргöмöш јаар кезе кöрди. Ол тонын уштып, кактайла, ойто кийип, келип јаткан койлор јаар база берди.

Јöргöмöш ол ло јеринде узак турды. Ирбизектиҥ алты койды јӱктенип келгени, олорды кажаганныҥ кийини јаар таштап ийгени, јаан кöстöриле оны öртöй кöрӱп турганы, тонын кактаарда, оныҥ колдорыныҥ јоон балтырлары бӱлтеҥдежип турганы Јöргöмöштиҥ санаазынаҥ чыкпай турды...

Јöргöмöш оҥдонып келеле, бажын јайкады, айылы јаар ууланып, нени де сананып басты.

Јöргöмöш јаҥыс уулын, Батпанакты, ишке, јӱрӱмге ӱредерге, мал кабырып турган јалчыларыла кожо мал кабыртып турган.

Батпанак јакшы аттаҥ минип алала, Ирбизектиҥ кой кабырып јӱрген јерине келип, је јанына јууктабай, ыраагынаҥ öчöп, электеп туратан.

— Јалы јок јалчы, кудайы јок кул — деп јаантайын шоодып

јўретен. Кезикте Батпанак билдирбезинеҥ Ирбизекти ат ўстўнеҥ камчылап ийеле, маҥтадып јўре беретен.

Јойу Ирбизек Батпанакка једижип болбой, арга јокто артып калатан.

— Акыр ла болзын, нај, качан бирде мениҥ колыма киреріҥ! — деп кыйгырып, јудрук көргўзип, кекенип туратан...

Кўнет меесте чымырайып келген көкти койлор јеле базып, отогылап јўрди. Оноҥ эмеш тойып алала, амырап јаткылай берди. Ирбизек содон таштыҥ ўстўне отурып, көс једер јерлерди көрўп, јаскы айас кўнге јылынып отурды.

Батпанак бир јалчызыла кожо аркада кабырып турган малын Јабаганныҥ суузынаҥ сугарарга айдап барарда, бир сарбаа сооргуш балкашка тўже берди.

Батпанак јалчызыла экў сарбааны балкаштаҥ чыгарарга, чиректеп, чат ла чыгарып албай, таштап ийеле, јўре берди.

Ирбизек меестеҥ тўжўре јўгўрип барала, сарбааны балкаштаҥ чыгарар деп тударга ла јўрерде, кийин јанынаҥ Ирбизекке ийт кадала берди. Чочыган бойынча Ирбизек айлана соголо, ийтти бакырылдай тудуп, төҥөзөккө јаҥыс ла катап согордо, ийт өлө берди.

Ирбизек сарбааны балкаштаҥ чыгарып алала, оныҥ ордына байагы ийттиҥ сегин балкашка бадай тееп ийди. Сарбааны койлор јўрген кырлаҥныҥ ары јаны јаар айдап салды.

Батпанак көжўр эдетен агаштарды эки јалчызына өҥөрип береле, сарбааны балкаштаҥ чыгарарга келди. Сарбаа јок эмтир. Оныҥ ордында бойыныҥ көк ийди балкашта өлўп калган јатты.

Батпанак алаҥ кайкады.

— Балкаштагы јабага кайда?! — деп, ол кырлаҥда койлоп јўрген Ирбизек јаар көрўп, кыйгырды.

— Ары-бери тапылдада јелип јўреріҥде, таакылу јабагаҥды сениҥ ийдиҥ јийле, ичи јарылып өлўп калганын көрбөй турыҥ ба? — деп, Ирбизек удура кыйгырды.

Батпанак эки јалчызын ээчиткенче кырлаҥга чыгара јелип келди. Сарбаа мында отоп јўрди.

— Јалы јок јалчы, кудайы јок кул таҥма, өчөбөсти өчөдиҥ, ченебести ченедиҥ, тон-өдўгиҥ јыртарым, той-токпогыҥ берерим, бу көрмөсти тўре-мара тудуп, јылаҥаштагар! — деп, Батпанак јалчыларына јакарды.

Јалчылары Ирбизекке чыдабазын билгилеп те турза, јe Бат-

панактыҥ казырынаҥ коркыгылап, Ирбизек јаар ўкўстегилеп, сооро-маара туткулап, кўчтери јетпей турды.

Батпанак Ирбизектеҥ коркып, аттаҥ тўшпей, ат ўстўнеҥ Ирбизекти камчыла согорго, атту чурап келерде, Ирбизек оны аттаҥ аҥтара тарткан ла бойынча, эки јалчызыла катай јерге јыгып, ээрдиҥ теркилерин чупча тартып, колдорын кайра кўлўйле, ўчўлезин армакчыла бой-бойына јаба чыт этире таҥып койды. Аттардыҥ ээрлерин алып, олорды армакчылап салды. Бойы јўре берди.

Эртен тура Ирбизек койлорын айдаганча, кечеги јерге једип келди.

Қайыштар ла армакчы улустыҥ эдине бадалып, кан буулганынаҥ улам улус тижип, калактажып јатты.

— Өчөп, ченеп шоотпой јўрейин, өштөп сени истебейин, «кўлўк» — деп, Батпанак ыйлап-сыктап, Ирбизекке јалынды.

Ирбизек улустыҥ кўлўзин чечип, олорды јайымга божодып ийди.

1. Ирбизек кандый уул? Батпанак нениҥ учун оны көрбөй, шок јетирет?
2. Ирбизек Батпанактаҥ канайып өчин алганын куучындап беригер.

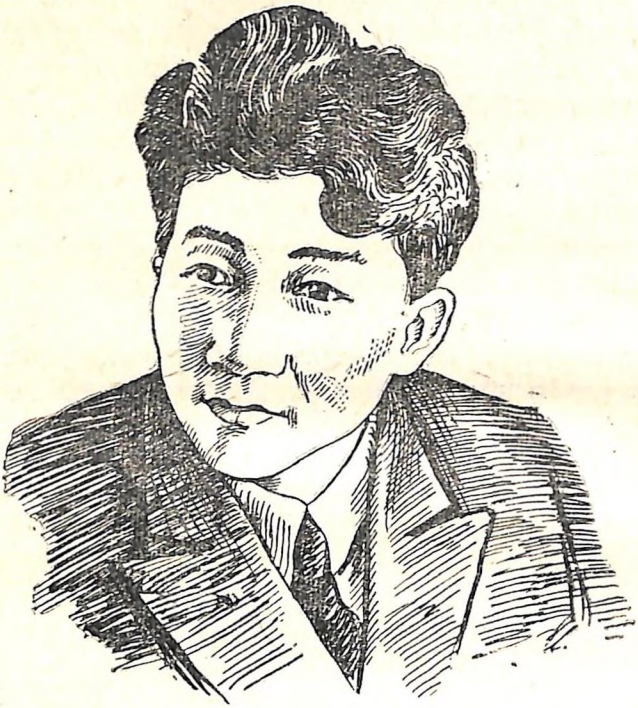

П. В. Кучияктыҥ јўрўминеҥ.
Ийт-Кулак.

Павел Васильевич Кучияк 1897 јылда Куйум деп јерде чыккан. Оныҥ адазы Чочуш, энези дезе Ајымаш деп улус болгон. Чочуштыҥ баштапкы чыккан эки уулы узак јўрбей, ölўп калгандар. Чочуш эмегениле кожо сананган: олордыҥ тынын, байла, көрмөстөр апарган болор. Көрмөстөрдөҥ канайда аргаданар? Озогы алтай улус айдыжатан: «Јаҥы чыккан балага јаман ат берзе, көрмөс ого тийбес». Чочуш ла Ајымаштыҥ сагыжына бу сөстөр кирди. Оныҥ учун ўчинчи чыккан уулын олор Ийт-Кулак деп адап салдылар. «Андый јаман атту балага кандый көрмөс табарар» — деп санандылар.

Шоңкор ло Баргаа.

Ийт-Кулак кичинек болордо, оныҥ адазы өлүп калган. Адазы өлөрдө, энези өскө кижиге барган. Өй адазы Ийт-Кулакты көрбөйтөн. Оныҥ учун Ийт-Кулактыҥ таадазы Капшай өбөгөн оны бойыныҥ айылына апарарга келерде, ол тыҥ сүүнди. Таадазыныҥ айылында ого сүрекей јакшы болгон. Ийт-Кулактыҥ јааназы Баргаа көп чөрчөктөр билетен. Ийт-Кулак јааназынаҥ сүрекей јараш чөрчөктөр уккан. Уккан чөрчөктөрин ол качан да ундыбайтан. Капшай таадазыныҥ айылына Кучияктыҥ экинчи таадазы (энезиниҥ адазы) Шоңкор келип јүретен. Кичинек, эмеш бөкөйгөн сынду, эчкиниҥ сагалындый сагалду, Шоңкор сүрекей јаан кайчы болгон. Шоңкорды угарга алтай улустар ыраак јерлердеҥ Куйумга келип туратан. Кучияк оныҥ чөрчөктөрин угуп, чөрчөктөрдиҥ сөстөрин ээчий такып айдып отуратан. Анайда кичинек Кучияк бу таадазынаҥ кайлааргa үренип алды. Учында, Совет јаҥ башталарда, Кучияк таадазы ла јааназынаҥ уккан чөрчөктөрди кепке базып чыгарган.

Павел Васильевич.

Кичинек Ийт-Кулакка Капшай таадазыныҥ айылында јакшы да болгон болзо, је оны азырааргa таадазыныҥ күчи јетпей турган. Оныҥ учун Капшай Ийт-Кулакты, курсагын бойы азыранзын дейле, Чамалга апарып, Василий деп абыска кой кабыраргa јалчы эдип берген. Кичинек Ийт-Кулак абыстаҥ коркып туратан. Абыстыҥ чачы, үй кижиниҥ чачындый, узун, бойы саҥ башка кижи болгон. Оныҥ учун ол абыстыҥ јалчызы болгон до болзо, оныла туштажарга коркып, таҥ аткан ла тарыйын койлорын аркага айдап апаратан, аркадаҥ дезе бозом энгирде ойто бурылатан.

Василий абыс оны көп иштедетен, је өдүк-тон, аш-курсак бербейтен. Ийт-Кулак тудуш ла соокко тоҥуп, аштап туратан учун, бир күн оноҥ качып, катап ла таадазына барган. Је таадазы уулыныҥ уулын чугулдайла, оны ойто абыска экелип берген.

Абыс Ийт-Кулакты крестке түжүрерге сананды. Је Ийт-Кулак мойноп турды. Крестке түшсеҥ, бичикке үренериҥ деп абыс айдарда, Ийт-Кулак сананала, јөбин берген. Оныҥ бичикке үренер күүни кажы јерде бар болгон. Крестке түшкен соҥында ого јаҥы ат бердилер: Павел Васильевич. Оныҥ кийининде Па-

вел Васильевич кўскиде Чамалдыҥ церковно-приходский школында ўренип баштады. Је ол школдо Кучиякка узак ўренерге келишпеди. Ол ўчинчи класста ўренип турала, јўре берген.

Јарлу писатель.

Улу Октябрьдыҥ революциязы бастыра алтай албатыныҥ јадын-јўрўмин јаҥы јолло ууландырды. П. В. Кучияк јаҥы јўрўм тёзёёри учун албатыныҥ тартыжузында эрчимдў туружа берген. 1925 јылда оны Москвага Кўнчыгыштагы ишкўчиле јаткандардыҥ университедине ўренерге ийгендер. Ол анда тёрт јыл ўренеле, ойто јанып, алтай албатыныҥ культуразын кёдўрер ишке бастыра бойы беринди.

Москвада ўренип тура, орус албатыныҥ искусствозыла, литературазыла јуук таныжып, андый ок искусствоны ла литератураны алтай албатыга тёзёёр керек деп, ол сананып алды.

П. В. Кучияк Москвада бойыныҥ баштапкы јаан произведениезин — «Арбачы» деген туујызын — бичип баштаган. Оноҥ бери ол јаантайын литературный иште туружып, произведениелер ээчий јаҥы произведениелер бичип, јарлу алтай писатель болуп ёзўп келген. Ол 1934 јылда Москвада улу орус писательле А. М. Горькийле тушташкан. Горький ого:

— Бойыҥныҥ албатыҥныҥ јадын-јўрўмин, канча бар чёрчёктёрин бичи — деп јакарган.

П. В. Кучияк А. М. Горькийдиҥ бу јакарузын бўдўрип, бойыныҥ произведениелеринде алтай албатыныҥ Совет јаҥ ёйдёги јадын-јўрўмин, бу јадын-јўрўмдеги ончо улу кубулталарды кёргўскен. Ол ок тарыйын Кучияк алтай албатыныҥ озогы чёрчёктёрин, кожоҥдорын јууп, кёп бичиктер јазап чыгарган.

1. Кучиякка ада-энези ненинҥ учун Ийт-Кулак деп ат адаган?
2. Ийт-Кулактыҥ јааназы ла таадазы керегинде куучындап беригер. Олор П. В. Кучияктыҥ јўрўмине кандый салтарын јетирген?

Соок.

(«Адыјок» деп романнаҥ алынган бёлўк).

Кызу темирдий јаркындалган кўн бийик тууныҥ бажындагы ўч мёштиҥ ары јанына јуукта ла кулактанып јажынган. Ол, бойыныҥ эртен ойто келерин керелеп тургандый, јукачак булутты кызыл-сары будукла будып ийди.

Кааза айылдыҥ эжигиниҥ буды такталып калган карга јыжыларда, кар, күскиде арып калган сыгын эткендий, чөйө тартып кыјырай берди. Ол эжикти анайда комудалду кыјыратканы Адыјоктыҥ энези тышкарыдаҥ одын кучактанып киргени болгон.

Ол кирген бойынча, одынды јерге таштайла, эки колын оттыҥ јалбыжына түрген сугуп ийди. Ус сабарындагы јес јүстүги озо баштап кажайа кырутыйла, ойто терлей берерде, Адыјок чыдажып болбой айтты:

— Колыҥ күйди, эне!

— Алдырбас, мениҥ колым бек эмей, күйбес — деп, чамчазы јок, кой терези тонын јабынып, чарбак ичин отко изидип отурган уулына каруузын береле, энези оноҥ ары эрмектенди: — Соок там ла тыҥыйтан туру: бүгүн күн кулактанып ашты.

— Күн ажарда, кулактанар болзо, јылу болор: соокты күн тудуп алала, апарып јатканы ол. Чыгарда кулактанза, соок болор: ол тушта соокты күн биске экелип јат, — Адыјоктыҥ адазы бойыныҥ шүүлтези јаспазына иженип тургандый айдала, өрө түнүк јаар көрди.

— Оны кайдаҥ билеригер? — Адыјок улустыҥ куучынына јара кирди. Јe ада-энези бирүзи де оныла эрмектешпей, отты кезе көргилеп отурды.

Уулчагыныҥ сурагын уккулабай калган ба айса оны кижиге бодобой, эрмектешпеске санагандар ба? Айса болзо, соокты сананып, база Адыјоктый ок, санааркап отурган улус болбос пэ?

Јe Адыјокко олордыҥ нени сананып отургандары керек јок. Оныҥ бойында башка сагыш болгон: ол бойыныҥ өштүзин сананып отурган. Оныҥ өштүзи — соок.

«Соок меге керек јок. Ол качан да јок болзын» — деп, Адыјок бойында айдатан. Соок көскө көрүнетен, колго тудулатан болзо, ол эмди ле согужарга белен болгон. «Јыргап, јылаҥаш јүретен мениҥ јайымды ойто тутканча бер!» — деп айдарга белен болды.

Қышкы түн койылды. Олор ажанып алала, уйуктаарга јаттылар. Ада-энези эки балазын оттоҥ ыраак јок уйуктаткан. Бу тужы сыраҥай ла күч. Алтын да берейин дезе, оттоҥ ырабас керек. Эмди Адыјокты соок төжөк сакып јат. Оныҥ үстүне отко изиткен, буузы бурлап турган кой терези јуркан јабылар. Алдынаҥ — төжөктиҥ соок тыныжы, үстүнеҥ — јуурканныҥ јылу тыныжы. Олордыҥ ортозында энедеҥ чыккалы јунунбаган, оҥ

кулагында ийт тўги сыргалу, эки тизези ээгине тийип калган, тиштери кендиреш куургандый тызыражып, Адыјок јадыры. Ол тўнде соокко тоңзо, јуурканды отко кийдире теппес, нениң учун дезе олордың јаткан јерин бир сөөмнөң терең казып койгон.

Тиштиң тызыражы токтогон. Төжөк лө јууркан ортозы јылыган.

Адыјок уйуктады.

Бўгўн база андый ок көп јокту алтай улустың балдары калтыражып уйуктадылар. Олорды ончозын јаңыс јерге јууп кондырган болзо, тиштериниң табыштары чибизи койу јерде өрт кўйўп тургандый болор эди.

Адыјок уйуктаган бойынча тўженди. Тўш јеринде көрзө, кажык ойноп, карга јылаңаш јўгўрип јўрген эмтир. Оны көргөн база өдўк јок балдар оны өчөштирип, кыйгырыжып турдылар:

— Элек, элек!.. Адыјок терең карга базарга коркып јат... Уйа-ат...

Андый аңдышты уккан Адыјок бойының ийдезин көргўзерге оноң терең карга чурап ийди. Је көп өй өткөлөктө, кар алдынаң оның будын курч тиштў эки боро кўчўк тиштеди. Ол будын айрып аларга удаган турушкан. Је эки боро кўчўк там ла тыңыда тиштеп турды.

Ол эмди оңдонып јатса, айылда төжөктө јадыры. Кўчўктер оны тутканча эмтир. «Сен, балам, тўште јалаңда да јўрзең, тўнде тўжензең де, кандый ла буудакка учурашсаң: «Ак јайыгым, Адаган тайгам, аза-јеткерден, ачу өлўмнең айрыгар!» — деп кыйгыр. Ол тушта кандый да кызалаңнаң айрыларың» — деп энезиниң качан да айтканы бу тушта кенетийин сагыжына кирди.

— А-а-а... А-а-аак-јайык!.. — деп, Адыјок кыйгырган бойынча көзин јаан көрўп ийди. Оттың ортозында кос алтын топчыдый сурлап јатты. Оноң өскө бир де неме көрўнбейт. Адазының тўңўриниң көзи де сурлабайт. Байла, уйуктап јаткан болбой кайтсын.

Адыјок будының јанындагы боро кўчўктерди сыймап көрди. Кўчўктердиң ордына соокко тоңуп калган, јайгыдагы балкажы терезине јаба кадып калган буды тудулды. Ол кенетийин коркыды: «Бу өскө кижиниң буды болбой? Адамды кыйгырайын ба? Јок!» — деп сананды.

Ол кыйгырбай, бойын токтотконы јолду. Адазы оны ошкош ло койынына албас: оның койынында эң кичў балазы. Унчук-

паска керек, је боро кўчўктер база келип, тудардӑ маат јок. Айса, эмди келзе, оны өлтўре тудар. Эртен ада-энези туруп келзе:

«Қайран уулыбыс кыйгырган ок болбой кайтсын, бис дезе укпаганыс. Эмди мындый уулды канайып азырап аларыс? Қандый шулмус болгон! Кече энгирде эрмек сураарда, каруузын нениҥ учун айтпадыс болбогой?» — деп айдыжып, ыйлажар.

Адыјок мынайда сананып јадала: — Ада!.. — деп кыйгырганын бойы да билбей калды. — Ада, слер ойгу ба?

— Не болды, балам, соокко тоҥдыҥ ба? — уулына энезниҥ карузыган ўни угулды.

Удаган јоктоҥ айылдыҥ ичи јарый берди. Қайыҥныҥ тозы, јылкыныҥ казызы чылап, тыркырап, кўйе берди. Айылдыҥ ичинде кара бырлар кажайа кырутып, боро койдыҥ терезиле јазагандый болды.

Адыјоктыҥ энези колын отко јылыдып, ол јылуны уулныҥ будына берип тургандый, эки колыла элип-селип, баланыҥ будын сыймап туруп, јылыдып ийди.

Чындап та, энези тыт одынныҥ јылузын көдўрезин уулына колло ууштап бергендий болды. Энези ойто орынга јаткан соҥында, Адыјок удаган уйуктап болбой јатты. Эмди ого угулганы — айылдыҥ јанында, тышкары, јаш агаштар, соокко пестон јарылгандый, тарс эдип јарылып турганы. Ол табышка коштой уйлардыҥ туйгактары, кыјырууш сопокту немедий, карга кыјырап, айылды айланыжып турдылар.

«Уйлар, байла, соокко тоҥгон» — Адыјок бойында анайда сананды. Уйлар кандый кажаганда јатканын ол јакшы билетен: төрт бакана, оныҥ үстүнде сойгон кендирдиҥ сөөги ле карагайдыҥ будактары, айландыра стене јок, оныҥ учун салкын кажы ла келтегейинеҥ кирейин дезе, кирер.

Андый да болзо, Адыјок таҥ алдында тереҥ уйуктай берген.

— Балам, көчө ичерге тур — деп, энези ойгозордо, Адыјок ойгонып келген. Ол үстүндеги јуурканын колло бойынаҥ өрө көдўрерде, јудруктый кырутыган кар јўзине келип тўшти.

1. Соок керегинде Адыјоктыҥ ада-энези ненниҥ учун коркыганду куучындажат, Адыјок соок керегинде нени сананат?

2. Адыјоктыҥ уйуктап турган төжөги кандый, ол тўнди ненниҥ учун коомой өткўрди?

3. Адыјок нени тўженди, оныҥ тўжи ненниҥ учун андый болгон?

4. Адыјок тўнде ойгонып келеле, нени сананып јатты?

5. Адыјоктый шыралу јадын-јўрўмдў öскö балдар керегинде автор нени айлат?

Јакылта. Бу бажалыкты кычырала, алтай албатыныҥ озогыдагы јўрўми керегинде билип алганыгарды куучындап берігер.

Јайлуга кöчкöни.

Јайлуга кöчöтöн öй јеткен. Јаҥыс ла кўўк айдыҥ ак толуны јеткелек. Бўгўн эҥирде айдыҥ ак толуны кöрўнзе, эртен тура кöчöр керек. «Айдыҥ ак толуны бистиҥ јайлуга кöчўп келгенибисти кöрзин» — деп, алтай улус айдыжатан.

Учында кöчöр кўн јеткен.

— Бис эртен слердеҥ озо кöчöрис! — деп, Адыјок Октуга ажындыра мактанган.

— Бис дезе слердеҥ соҥдоор деп туруҥ ба?.. Эртен бис ончозынаҥ озо барарыбыс деп, адам айткан, эртен сен кöзиҥ ачкалагында, бис јайлуда болорыс! — Адыјоктыҥ мактанып айтканын Окту јаратпай, каруузын омок берди.

Окту Адыјокло јажыт болгон. Октуныҥ адазы јабыс сынду, кўреҥ-сары чырайлу, кöп эрмек айтпас, ээр эдетен ус кижи. Энези дезе байларга тере ийлейтен, тон кöктöйтöн ус болгон. Адаэнези анайда ла иштеп, алты балазын азыраган. Окту олордыҥ, јаанынаҥ тöмöн тоолозо, тöртинчи балазы болгон. Öскö балдары ончозы унчукпас, јобош болуп, адазын тöзöгилеерде, јаҥыс Окту энезиниҥ ак чырайын, кара чачын алган. Ўни де энезиниҥ ўниндий омок, тыҥ болгон. Бойыныҥ бўдўзи: колы-будыныҥ балтырлары кайыҥныҥ урындый кату, бек јарынду уулчак болгон.

— Ол Бакаашты... улу таадазын тöзöгöн. Андый ок јаан бöкö болор — деп, Октуны кöп улус айдышкан.

Ол чын ла ачынза, бойыныҥ јаан карындаштарын да сабап ийетен болгон. Мерге адар болзо, чикечили чечен мылтыктый. Анайдарда, Адыјок оноҥ туркары коркынып, оны тарындыра айтпай јўрерге кичеенип турган. Оныҥ учун Окту каруузын кату да айдарда, Адыјок ого тарынганын билдиртпеске јымжак айтты:

— Бис экўниҥ сööгибис чапты. Кандый макалу, бис карындаштар!

— Мында немези макалу? — Окту база ла кату сыркынду сурады.

— Бис эки карындашты Балчактың уулы Мангзу согуп болбос.

— Оноң јаңыс сен ле коркы! Мен оның мангдайына тутканча ла мүүс өскүрип ийерим! — деп, Окту, јаан кижи чилеп, айтты. Адыјок катап оныла беришпей, токтой берген.

Күүк айдың он төртинчи јаңызы өткөн түнде болгон. Эртен тура ийттер үрүжип, уйлар мөөрөжип, аттар киштежип, казан-айактар калыражып турды.

Адыјок ойгонгон ло бойынча, мылтык шыкап турган кижидий, көзин сыкыйтып ийеле, тышкары јүгүрди. Уйкузы эмеш чыгып, озо ло баштап Октуның адазының айылы јаар көрди. Ол көчүп бараткан эмтир. Јаңыс күреңг адына ончо немезин артып, үч балазын атка учкаштырып, бир балазын бойы јүктенип, эмчек балазын үйи кучактанып, Окту дезе јаңыс уйын айдап алган, кышту айылынаң ырай бергилептир.

— Ада! Бис ненинг учун удаган уйуктаганыс? — айылга кирген бойынча, Адыјок тың кыйгырып ийди. — Октуның адазы көчүп барадыры!

— Баргылагай ла. Бис олорло тудуш эмес. «Аш ичкенче, менгдебе, атка минзе, токтобо» деп сөсти ундыба, уулым. — Адазы тусту чайды чөйө тартып ичеле,уулы јаар көрбөй, айтты.

«Јаан улусла сөс блаашпай јүр» — деп, улустары айдатан учун Адыјок јаңыс ла јаштанып келген көзиле адазын кезе ајыктап, унчукпады. Адазының табыланып турганын көргөндө, ол быјыл көчөргө сананбай тургандый билдирди. Јаңыс энези казан-айакты капка салып, менгдеп турган.

Олор ончозының кийининеңг көчүп атанган. Адазы ла энези улустың кийининеңг көчүп баратканына бир де эмеш комудап тургандары көрүнбейт. Олордың керек дезе менгдеп те турганы билдирбейт.

Кошту деп өлө уй ончозының алдынаң, оның кийининеңг өскө уйлар ла бозулар браатты. Узун кыштың соогына өзөгинеңг өткүре соктырып койгон уйлар, калаңызы јаан кижидий, буттары чалыжаңдап, эмеш ле тың салкын соксо, туура јыгылгадый брааткылады. Је олор јерденг өзүп келген көкти түрмүлү тилиле јалмай тартып тургулады.

Эбиреде агаштарда јайдың кушкаштары келип јаткан јайды ончолоры бойлорының тилиле уткып кожоңдожот. Ол кушкаштардың ортодо јаңыс ла баарчыктардың үни комудалду, чочыңкай угулып турды. Олор ачап каргааны көргилеп ийеле,

бойлорынынг балдарын корыгылап јат. Токылдамалар шынгкылдууш ўниле кожогдожып, бийиктенг төмөн јерге тўжўп тургулады.

— Уйларды чого айдаба, бойлорынынг табыла баргылазын — адазы уулына айтты. Кошту уйларды баштап алала, кырды өрө аттынг чичкечек јолынча браатты. Оныг чарбак ичи јолдынг јанында оогожок тегенектерди јыга базып браатты, оныг јеерен ле апагаш тўги тегенектерге бир эмештенг артып турды. Мееште кўнге удура каткырыжып, көк өзўп јатты. Кўн бойынынг изўзин олорго кысканбай берип турды.

Јолдынг алтыгы јанында, беш агаштынг сынындый, бийик каскак. Ол каскактынг алдында Кыралайдынг суузы кардынг суузын бойына кожуп алала, агаш-ташка согулып, јўс башка кожогдоп, алтан башка кыйгырып јатты.

Адыјоктынг эки көзи Өскўзекти ле көрўп турды. «Бу бийик каскактанг ол ло ашпаза, јакшы болор эди» — деп сананып браатты.

Је Өскўзек бир де эмеш коркып турганы јок, карын ўзери чичке јолдоң туура базып, койу өлөңдөрди ўзе тартып, чайнап браатты. Оны көргөн Адыјоктынг коркыыры чала токтоды. «Мен Өскўзектенг коомой бо?» — деп, ол бойында сананды.

Је анча-мынча болголокто, суунынг табыжы ла куштардынг кожоңынынг ортозында кандый да кижининг комудалду кыйгызы упулды.

— Эзирик кижи кыйгырат па?

— Эзирик кижи кайданг келетен? — адазы Адыјокко каруузын берди.

Удабай Адыјок санг башка неме көрди: олордоң тынг ыраак эмес јаткан Малчы деп јокту кижи, уйы јолдынг алтыгы јанында тыт јадыкка арказы төмөн болуп кебелип каларда, оныг мўўзинеңг тудуп алган, улусты болушка кычырып, кыйгырып турды. Оныг ўч балазы ыйлашкылап тургулады. Ўйи дезе јадыкты малтала кезип, кара тери јўзин јолдоп агып турды. Сары көстўктў кара ийдичек, кебелген уйды кезе ајыктап, тилин јаланып отурды.

— Кайран өрөкөн, менинг тўбегиме болужыгар! — деп, Малчы Адыјоктынг адазын көргөн бойынча, тынг кыйгырды.

— Бу тўс јерге уй канайып јыгылды? — деп, Адыјоктынг адазы сурады.

— Балчактынг уулы Мангзу бистинг кийинибистенг јаба једе-

ле, уйдыҥ ўсти јанынаҥ коштой ӧдӧрдӧ, уй јыгылган. Қанайып туруҥ дезем, каткырала, маҥтада берген... Јe тўрген болужыгар, кудай слерди алказын! — Малчы, јўзиндеги терин кой терези эски тонынын јеҥиле арчып, сурады. Оныҥ эки тизези, тўрген суудагы тал ошкош, тырлап турды. Қара кӧзиниҥ ичи толтыра јашту эмтир.

Адыјок адазынаҥ озо уйга јўгўрип келеле, мўўзинеҥ ала койды. Ак-чоокыр уй ӧчӧмик јажыл кӧзиле кылчайып кӧрди. «Э-э, балам, мени ӧлўмнеҥ сен канайып айрып алатан эдиҥ?» — деп айдып јаткандый болды.

— Ада! — Адыјок тыҥ ўнденип айтты. — Тўрген келип, уйды ӧрӧ тургузарга болуш!

Јe адазы тыҥ меҥдеп турганы билдирбей, нени де шымыранып, оноҥ уйга араай базып келди...

Қачан Малчыныҥ јаҥыс уйы јолго туруп, бажын булгап, адырманду тилин јаланып турарда, ўч балазы кӧстиҥ јажы ӧткўре каткырынып, уйдыҥ соок тумчугын окшогылап, кабыргазына јӧлӧҥгилеп, тўктерин бойлорына јапшыргылап тургулады. Чоокыр уйдыҥ бозузы куйругын сўўнчилў шыйманып, энезин эмип турды.

Бу тушта Адыјоктыҥ сагыжына Ӧскўзектиҥ энези кирди. «Эх сени, бистиҥ уй тоголонор тушта адам ла Малчы анда болгон болзо, база мынайда ок ӧлтўрбей айрып алар эдис», — Адыјок кородоп сананды. Ол эрик јокто Малчыныҥ балдарыныҥ сўўнижиле кожо сўўнип турды. Эмди Адыјок кӧрўп турза, байагы ла бойынча сўўнбей отурганы сары кӧстўктў кара ийт болды. Ол керек дезе уйдыҥ јаткан јерин барып јытап, уйдыҥ ӧлбӧгӧнине кородоп тургандый болды.

— Слер ол Маҥзуга чыдап болбодыгар ба? — Адыјок чыдап болбой, Малчыдаҥ сурады.

— Мен ого канайып чыдайтан эдим, балам.

— Бис Октула экў оноҥ бир де эмеш коркыбас эдис!

— Балчактаҥ база коркыбас бедигер? — Адыјоктыҥ адазы јара кириштн.

— Јаанап келзебис, оноҥ до коркыбазыс!

— Сокпостыҥ токпогы јаан, — адазы туура кӧрўп айдала, ичкери басты.

Адыјок адазыныҥ айткан сӧзин аайлабады, јe Маҥзуны јаман кӧрӧтӧни оноҥ тыҥ ӧзўп: «Бу керекти мен ончозын Октуга айдып берерим» — деп, ол бойында бек сананып алды. Оноҥ

ары көндүгерде, Малчыныҥ үйи уйын јединип алды. Эки балазы эки јанынча, бир балазы кийининде, уйды эбиреде курчап алган баскылады.

— Јаҥыс уйыма сүт түшсе, мен слердиҥ болушканаарды ундыбазым, өрөкөн, бир тажуур аракы быжу болор! — Малчы Адыјоктыҥ адазына сүүнчилү көрүп айтты.

— Сениҥ сөзиҥе кудай керечи болзын. — Адыјоктыҥ адазы теҥери түбине көрүп айдала, ичкери көндүкти.

Тууныҥ эдегинде јараш чечектү агычак олорды сүүнчилү уткып јатты...

Јайлуга јеткиледи. Олордыҥ јайлузы эки сууныҥ белтиринде болгон. Таштаҥ ташка согулып турган сууныҥ табыжы, кушкаштардыҥ кожоҥы, јердеҥ өзүп јаткан чечектердиҥ јараш јыды Адыјокты эзиртип турды. Ол эмди ле, јердиҥ аҥындый, таштаҥ ташка, кырдаҥ кырга јүгүре бергедий болды.

Јакылта. 1. Бу бажалыкты кычырала, куучындаарына план тургузыгар, план аайынча кычырганын куучындагар. 2. Бастыра бажалыктардаҥ ар-бүткенди көргүзип бичиген јерлерди таап кычырып беригер. 3. «Адыјоктыҥ ла Октуныҥ најылашканы» деп бажалыкту куучын бичигер. 4. «Адыјок» деп романныҥ «Јас» деп бажалыгын таап алала, бойыгар кычырыгар.

КУУЧЫНДАГАНЫ, ЈАРТАП БИЧИГЕНИ ЛЕ ДИАЛОГ.

Литературный произведениеде куучындаганы (повествование), јартап бичигени (описание), эки кижиниҥ куучындашканы (диалог) деген јерлер бар.

Куучындаганы (повествование) деп произведениениҥ геройыныҥ јадын-јүрүми, бүдүрген керектери, санаа-шүүлтези керегинде автордыҥ куучындап айдып бергенин айдар.

«Адыјок» деген произведениени кычырып бис уулчактыҥ бойыныҥ, энезиниҥ, айылдаштарыныҥ јокту јадын-јүрүми, ашкурсактаҥ торолоп, кийимнеҥ түреп, байларга базынчыктатканы, көп шыра көргилегени керегинде айдылганын көрөдис. Автордыҥ бу сөстөри оныҥ куучындаганы (повествованиези) болот.

Јартап бичигени (описание) деп кандый бир немениҥ, улустыҥ, јүзүн-јүүр тындулардыҥ тыш кеберин көргүзип бичигенин айдар.

«Адыјок» деген произведениеде андый јерлер: Адыјоктыҥ, Октуныҥ, оноҥ до öскö улустыҥ бўткен бўдўўн, тыш кеберин, ар-бўткеннинҥ картиналарын, айыл-јурттарды, оноҥ до öскöзин сöслö јурагандый көргўскени болот. Јартап бичигени ле куучындап бичигени качан да болзо колбулу. Произведениеде куучындаганы јартап бичигенинеҥ көп болот, јекезик произведениелерде, темдектезе, «Јаскы јыргалда» картинаныҥ көп сабазы јартап бичигени (описание) ажыра көргўзилет.

Диалог дегени произведениеде көргўзилген улустыҥ удура-тедире эрмектешкени болуп јат.

«Адыјок» деген произведениеде андый диалогтор сўрекей көп: Адыјок Октула эрмектешкени, база Адыјок малчыла эрмектешкени ле оноҥ до öскöзи.

Диалог ажыра произведениениҥ геройлоры бой-бойлорын, бўдўрип турган керектерин, ар-бўткенди, оноҥ до öскöзин канайда јарадып турганын бис билип аладыс.

Бу улустыҥ кажызыныҥ ла эрмеги аҥылу, башка-башка болуп јат.

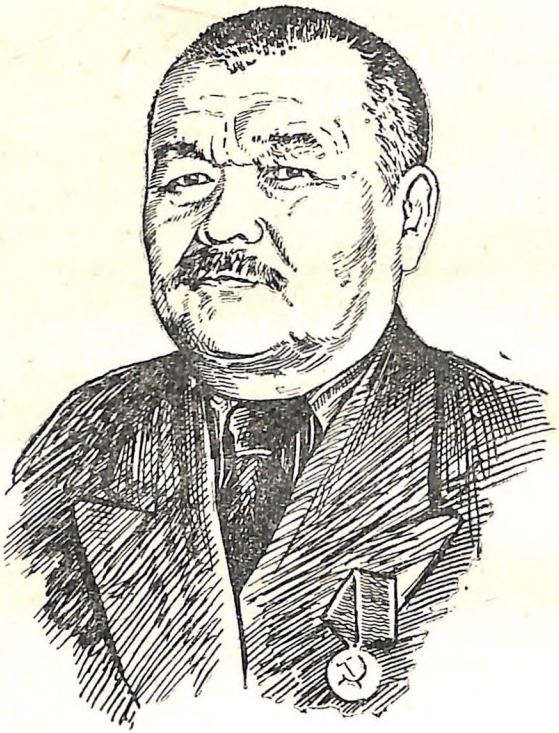

Ч. А. ЧУНИЖЕКОВ.

Чалчык Аңчинович Чунижеков 10 ноябрьда 1898 јылда Куйум деп јурт јерде чыккан. Революциядаң озо ол школдо төрт лө класс божоткон. Совет јаң төзөлгөн соңында Чунижеков бистиң областьтың төс городында совпартшколдо үренген.

Ол кичүдең ала алтай албатының озогы чөрчөктөрин угарга сүүйтен. 1925 јылда Чунижеков бир канча алтай чөрчөктөрди «Таң чолмон» деп бичикте чыгарган. Оноң бери ол бойы да көп јүзүн-јүүр произведениелер — үлгерлер, куучындар бичиир болды. Оның произведениелеринде алтай албатының озогы ла эмдиги јадын-јүрүми көргүзилген. «Туујының кузуктаганы» деген үзүк Алтайдың атту-чуулу кайчызы Н. У. Улагашев керегинде Чунижековтың бичиген «Туујы» деп јаан поэмазынаң

алынган. Бу ўзўкте јокту алтай кижиниҥ озогы јўрўми көргўзилген.

Қалганчы өйдө писательдиҥ «Бичигениниҥ талдамазы» деп бичиги ле «Мундузак» деп повези кепке базылып чыккан.

ТУУЈЫНЫҤ ҚУЗУҚТАГАНЫ.

Қалыҥ јыштыҥ јаказында
Шарлак кара суу акты.
Таш јакалу јарадында
Қайыҥ тозы айыл турды.
Сугат болгон ару суузы
Қышкы соокто тоҥбой турды.
Чадыр-јапаш бу айылда
Јокту Туујы јуртап јатты.
Одус јашка јеткелекте,
Чаал терек сынду бойы,
Айудый кўчтў бойы
Эки көстөҥ болгонбос болды,
Ай-караҥуйга тўшкен јўрди.
Элдеҥ тапкан эш-нөкөри
Эки уйын кўдўп јўрди.
Эр кемине јеткелек,
Эрлў сагыш киргелек,
Эне-адазыныҥ колын сакып,
Эки уулы отургылады.
Өрө көрўп, адып болбос,
Өлтўргенин сойып болбос,
Эр кӫөркий јокту Туујы
Эки эргегин уска ўретти:
Таспа кайыш өрўп јўрди
Элдеҥ-јоннонҥ иштеп алганы
Айына, јылына јиирге јетпес,
Тон-өдўкке бererине јетпес.
Эликтиҥ мойынын ок кескен,
Эрдиҥ мойынын јок кескен —
Эр јажына јокту болуп,
Јокту Туујы јуртап јатты.
Бир катап јокту Туујы

Ай кулагыла тыңдап отурза:
«Күреңг сары кебин кийген
Күс једип келген» дежет.
Күле-Каанның[1] соок салкыны
Јүзипе јаба сокконы билдирет.
«Күреңг күстиңг бойы келди!» — деп,
Бала-барка сүүнижет.
Аркадагы кызылгаттар
Эт ошкош кызарышты.
Јодро, бороңот, кузук та
Јерге какталып түшкүледи.
Сыгын ай јаңырды,
Кузуктап барар өй келди.
Күзүңги табыжы шыңырап,
Күнүңг сайын угулат.
Кузукчылар кожоңдожып,
Үзүк јоктоң өткилейт.
Капчал јердиңг кара јолы
Тизеге јетире казылды.
Оны уккан јокту Туујы
Отурып эмди болбоды.
Албатыныңг барып јатканына
Адаркап-күйүнип сананды.
Ак күнди таныбас та болзо,
Алтайына јорторго күүнзеди.
Эмегенин кычырып алды,
Эки уулын јанына отургусты.
Эр бойы тереңг шүүнип,
Эңг учында мынайда айтты.
«Сыгын-Туу суунының табыжы
Эки кулагыма торгулды,
Кузукчылардыңг сүүнчилү кожоңы
Мениңг јүрегимди көкүтти.
Өчкөнчө јылыпарга
От јылузы биске керек.
Өлгөнчө јиирге
Аш-курсак биске керек.
Бай тайгам Байкарада

[1] Күле-Каан — тайганың ады.

Қалыҥ кузук бүткенин уктым,
Эки балама баштадып,
Кузуктап мен барадым.
Ар ӧдүгимди[1] көктӧ, эжим,
Азык-түлүкти јазагар, балдарым.
Айылга отурзабыс, не болор?
Агаш тӧзинде отурзабыс, бир болор.
Ырысту болзобыс, түшкүн терип,
Аш-курсагысты табарыс».
Узак ӧйгӧ тергенбеди,
Талкан-азык бүде берди.
Тектей баштыкка[2] оны урды,
Боро адына артынды.
Бойы атка минип алып,
Балдарын чылбырдаҥ јединдирди.

* * *

Күле-Кааннын кӯмӯш бажынаҥ
Куу туман чӧйилип јадат,
Јокту Туујы терлеген, јобогон,
Байкара тайгазына једет.
Јаан јаҥмыр јаагажын,
Тамчы түжүп билбейтен
Јаан барбак мӧш тӧзинде
Озогы одузына түжет.
Қарызынаҥ кан акканча,
Барбак мӧшкӧ јарманат.
Балтырын саҥыс тутканча,
Јулма мӧшкӧ јапшынат.
Олбук будакты[3] тепкенде,
Тазылынаҥ ала мӧш силкинет.
Мӧш бажын силкигенде,
Бүрлери үзүлижип чачылыжат,
Болчок башту токпогошло
Будактарды тоолой согот.
Қӧк кабаалу тобоголор
Мӧш бажынаҥ көп тӧгүлет.

---

[1] Ар ӧдүк — кеден конычту ӧдүк.
[2] Тектей баштык — кичинек кап ошкош баштык.
[3] Олбук будак — туура барган јоон будак.

Қак мағдайынаң тер чыгып,
Јўзин јолдоп ага берет.
Қапкан-туткан будак сынып,
Мөштөң дө Туујы јастыгат.
Айу ошкош күркет бойы
Анда да јалкыбас болды.
Арыганын, аштаганын
Иш өйинде билбей јўрди...
Салкын шуулап келерде,
Сары тобоголор какталды,
Бала-барка сўўнгилеп,
Тўшкўн терип јўргўледи.
Туујының санаазы омок болды,
Мөшкө јарманары токтоды.
Аба јыштың ээзи —
Айу абагай сўўнет,
Тобоголорды јууп алып,
Тойо-кана јип јадат,
Азу тиштери кажайыжып,
Айдары јок семирет.
Көрўк деп чоокыр кескек
Төрт таманы тазаганча,
Эки јаагы бултайганча
Ару тирў кузуктаң
Ичегенине тажып јадат.
Тарал деген боро куш
Куу будакка отурып алып,
«Кузук јок» деп калактап та турза,
Қыштай јийтен азыкты
Мөштиң төзи сайын сугат.
Чымалыдый кыймыраган улус
Тўшкўн терип јылыжат...
Туујы кӫөркий балдарыла
Јарым ай кузуктады.
Јаан сеери[1] теңкейип чыкты.
«Айдары јок көп јӫөжө» — деп,
Эки балазыла сўўништи.
Јанындағы одуданг

---

[1] Сеери — тобого урарга агаштаң чертип јазаган ман.

Кепшенер өбөгөн базып келди,
Эчки сагалын сыймай тудуп,
Эзен-јакшыны сурап турды.
Эки көзи сеериге тийип,
Эҥ учында мынайда айтты:
«Бу айылдажымныҥ сееризин!
Саак будакка[1] једип калган.
Ас ла салып, бодогожын,
Јүс тозоктоҥ ажар болбой.
Эки көстөҥ болгонбос то болзо,
Көстүлердеҥ артык турбай.
Эки балаҥды кийимдеерге
Эр үлүүҥди иштеп алдыҥ...»
Анайып олор отурганча,
Канбас ийди јалканчып үрет,
Тайа јыраныҥ ары јанынаҥ
Мамак эмегени базып келет.
Јардына толо јүк јүктенген,
Арыган, јобогон турат.
Тектей кабын чечип алып,
Бир тажуур арајан[2] алат.
«Куйрук чегенниҥ арајаны» — деп,
Тууіыга тажуурын тудат.
Борбуйда чегенин чыгарат,
Баштыктаҥ талкан кодорот.
Эки балазы сүүнип,
Санап калган тамзыкту курсагын —
Чеген, талканын јигилейт.
Туујы омок сүүнип,
Эмегенин эмди мактайт.
Кепшенер өбөгөнди јанына отургузып,
Тажуурдаҥ арајанды кубарлайт.
Эмегени сеери јаар көрүп,
Бүдүнбей, балдарынаҥ сурайт:
«А бу слердиҥ алган кузугаар кайда?..»
«Кузугыс ол сееріде!» — деп,
Јаан уулчагы сабарыла уулайт.
Оны уккан Мамактыҥ

---

[1] Саак будак — агаштыҥ јабызындагы кургак будак.
[2] Арајан — аракы.

Јўреги сўўнип көдўрилет.
«Алтын-мөңгүн јөөжө болор» — деп,
Акту бойында сананды.
Сайлаган кузуктаң эскинге уруп
Токчок[1] согорына белетенди.
Туујы ла Кепшенер калай берди.
Арајан тамырларын изитти.
Эрмек-куучын көптөй берди,
Эң учында Туујы кожоңдоды:
«Сары сайлу кузукты
Сайлап, коштоп јаналдар.
Салковойдоң садала,
Акча-манат алалдар.
Эмил сайлу кузуктаң
Токчок.согуп алалдар.
Эзен болзын бу Алтайга!
Јыргап, ойноп јаналдар...»
Барбак мөштиң төзинең
Чиби одынныҥ түдүни јайылды,
Туујыныҥ омок кожоңы
Байкараныҥ јыжына јаңыланды...

* * *

Кожоң көндүгип келерде,
Канбас ийди казыр ўрди,
Одуга јууктап келеткен
Таабы јайзаңныҥ ўни угулды:
«Ой! Ой! Ачым уул!
Арсыл ийдиңди ары токтот,
Кижи тиштеп ийбезин!»
Оныҥ кыйгызы Туујыныҥ
Омок јўрегине ийнедий кадалды.
Эки колы мылырт этти,
Эр санаазы өчө берди.
«Эдў мени тапкан туру,
Арба сайлу кузугымды
Ачап Таабы јудар туру» — деп,
Ичине бадышпай сананды.
Кулузунныҥ ортозынаҥ

[1] Токчок — эмилдеҥ согуп јазаган аш.

Јылан јылып келгендий,
Јыраанын ары јанынан
Јутпа Таабы базып келди.
Озо баштап бөрүнин көзи
Сееридеги кузукка тийди.
Туура јаткан Туујыны көрүп,
Седен, омок каткырды;
«Јакшы ба, ачым уул» — деп,
Јайзан јаан кыйгырды.
Туујы өнгдөйип туруп келеле,
Јаагы ачылбай, каруузын айтты:
«Јакшы... слер јакшы ба».
Коолоткыш салкын келерде,
Мөштин бажы коолоды.
Коркып-чочый бербезин деп,
Таабы үнин кубултты,
Тилин сарјула сүрткендий,
Јымжада мынайда айтты:
«Ачым уулдын одузын таппай,
Өрө-төмөн өдүп јүрдим.
Абыргыдый үнинди угала,
Јүк арайдан таап, келдим.
Ачым уулды көрзөн,
Кузукты энтерип алган!
Ару сайлу арбын кузук
Алтын-мөнгүн акча эмей.
Ачым уул бойы билер:
Аказын, байла, ундыбас болбой!
Озогыда не де болгон болзо,
Онызы эмди керек беди?
Керишкен, согушкан да болзо,
Ундылып калары сөс беди?
Тостын кыбындый,
Торконын јигиндий,
Айланайын ачым уул,
Күзен укту сөөгибис јаңыс,
Күн-јарыкта кудайыбыс јаңыс.
«Тайгазынан тапканын
Талайына чөктөйтөн» — деген,
Оныг бирүзи сен, карындаш,

Тайганнан тапканынды
Таабы аканга берер болбой,
Улалуга барган туштa
Конор јериң менде болгой.
Јарымкага барган туштa
Јадар јериң менде болгой.
Ару кузугынды баалап аларым,
Алым учун тутпазым,
Алтын-мöңүн акчаны
Алаканына салып берерим.
Öскö кojойымга садар болзоң,
Айдары јок ööн болор.
Аканның айтканын укпазаң,
Түп-түбинде јаманы једер.
Эреңистелип сен сананба,
Эрмегиңди јартын айт,
Эки кулагым сүүнзин!»
Јокту Туујы бажын тырманды,
«Јок» деп айдып болбоды...
Колго түшкен койондый,
Кулагын кызынып отурды.
Эрик јокто, арга јок —
Эртен апарарга јöптöнди.
Эдү-коош ары базарда,
Арт-кийининең түкүрди:
«Јыткыр шилемирди көрзöң,
Мени јытап таап алган!
Айдып турган сöзин уксаң,
Үйе-сööгиңди јоктоп турган.
Тарыскадый ээлгир,
Саңыстый јапшынчак.
Агын-көгин каткырып,
Оны-мыны куучындап,
Мени куйбуртып турганын.
Мынаң озо, мен көстү туштa,
«Бала-барка јескинген
Јыланнаң јаман неме јок,
Бака чылап балбайган
Байдаң ачап кижи јок» — деп,
Балдарга айткан болгом.

Ол сöс бу эрликке угулган,
Оны бу шилемир ундыбаган...
Қайачактың ўсти јанында,
Сары-Көкшиниң бўгинде
Бу ла јутпа јуун эдерде, —
«Сен байларды јамандайдың,
Қалан төлөбөй, мойнойзың,
Алым төлөбөй, мекелейзиң!
Буура болуп, бөкөркөйзиң!» — деп,
Төрт казыкты кададып,
Төрт санымды кере тартып,
Јирме камчыны тоолоп,
Бойы соккон јутпа эди.
Јаш карагайга таңма чапкан:
«Эр јажына темдек болзын,
Эл-јон электешсин» — деп,
Эң учында анайып айткан.
Оноң бери ол јердиң ады
«Таңмалу карагай» деп адалган.
Ол камчының сорбузы
Эмди де јылыйбаган.
«Өскўстиң колындагы
Өкпö јаан көрўнет» — деп,
Озогы улус айдыжатан.
«Јокту-јойуның канын соргон,
Ичи тойбогон ачап таңма,
Актуны каралап сойгондо,
Ичи јарылбаган таңма
Мениң јажыгымды јиирге,
Мениң кузугымды јударга
Эбин бедреп јўрген» — деп,
Көзине неме көрўнбес те болзо,
Көрўп турган кижи чилеп,
Таабының кийининең ары көрöт,
Таабының баскан шылырты
Угулып тургандый, сананып турат.

* * *

Байкаранын таскыл бажында
Қара туман кўнўң тўжет,

Таабы јутпага кузукты
Туујы јўктенип кўнўҥ тажыйт.
Арайдаҥ кӧдўрип экелгенин
Таабы тозокло кемјип алат.
Тере тўптў тозокко
Тееп тыгып, толо урат.
Тозокты коктыйга отургузат,
Јаш тере чӧйилип турат.
Ўч тозок болгодый кузук
Эки тозок болуп калат.
Сўўри туунын бажы
Тумантып, буруксып турды.
Туујынын тереҥ санаазы
Кунугып јўрер болды.
Терлеп, јобоп тапканы
Арбын јӧӧжӧ болбоды.
Калганчы кузугын экелип,
Кактай ураап берди.
«Алтын-мӧҥўн акчаны
Алаканыма салыгар» — деп,
Јокту Туујы сакыды.
Канчаны берерин Таабы чотоп,
Азыйдагы алым учун
Талортозын тутты.
Тегиннеҥ кайкал баазын берип,
Туујыны мекелеп айтты:
«Буды сынган буканыҥ эди учун
Мынаҥ чыгара чотодым.
Беш аршын бӧс учун
Беш салковой чыгардым.
Кезигин сакып ал,
Кузук садылза, тӧлӧӧрим.
Акана сен чуулданба!
Артыктузын эрмектежерис.
Андый-мындый эрмектенбе,
Комудал јогынаҥ алыжарыс.
Бергенимди ассынба,
Ары ылтам сугуп ал.
Тоҥ өткўре чечеркебе,
Кийин јанын сананып ал.

«Чечен кижи сöскö кысталатан,
Челдӱ эт тишке кысталатан.
Бöкöниҥ буды тайгак,
Тенектиҥ тили копсок» деп
Қеп сöсти уккан бедиҥ?
Аканды коптоп барзаҥ
Јалмажыҥа чыбык тийер.
Јааныҥды јамандазаҥ,
Байканыҥа камчы тийер.
Қере алтап, ажу ашпазыҥ,
Қезер болуп, јеҥип болбозыҥ.
Қезем айдары озо болотон,
Кемзинери кийининде болотон» — деп,
Кулга тӱҥейлеп оны кӧрди,
Куурмактап оны базынды.
Оны уккан Туујы эмди
Ол јерине отура тӱшти,
Отурган јерин каза тебинди.
Ачу-корон кыйгырып ийди,
Туу-тайгага ӱни јаҥыланды:
«Акыр. акыр, акам!
Ак-јарыктыҥ бойына,
Ай-кӱннинҥ алдына
Ачыҥды не мекелединҥ?
Адымныҥ арказын кӧрзӧҥ,
Јулдалганын не деп айдар!
Бойымныҥ јардымды кӧрзӧҥ,
Јоортыганын не деп айдар!
Тӱрткӱниҥ[1] сабын тударга
Эки алаканым торсоды,
Тизеленип отурарга
Эки тизем ойылды.
Айдары јок эт-јылаҥаш
Балдарыма килсеҥ,
Озодоҥ бери кӧрӱш-таныш
Ачыҥды кӧрӱп, ачынзаҥ;
Айткан сӧзигерге турзагар.
Алым учун тутпазагар.

---

[1] **Тӱрткӱ** — кузук сайлаар агаш.

Бала-баркам јаанап келер,
Бар алымды төлөп салар» — деп,
Қайран көркий калактады;
Јайнап-сыктап сөзин айтты.
Қара бажын тырманды,
Қаруу айдарын тыңдады.
Туујының айткан сөзи
Таабының кулагына угулбады.
Ачап Таабы ары басты,
Артык эрмек айтпады.
Јокту кижининг ачу-короны
Көксине эмди бадышпай барды,
Алдынаг өрө ол кайнап,
Қырынаг ажып, ага берди.
Туујы өрө туруп чыкты,
Айу чылап алгырып ийди,
Аба јышка үни јаңыланды.
Арт-кийининде түкүрди:
«Аба јыштың кер-јутпазы!
Ай-күн сени соксын!
Қуурмактап кузугымды јиген учун
Күкүрт-јалкын үстүне түшсин!
Јиген јаак кугарып калар,
Јидирген төңгөзөк јажарып өзөр!
Акту терим сени табар,
Арт-учында сени базар,
Қөзибистиг јажы сеге
Қоркушту корон болор!» — деп,
Үч катап түкүрип ийди.
Өкпө-јүреги согулышкан,
Күүн-санаазы кунуккан.
Балазына јединдирген
Туујы эмди кайра басты.
Сары бүр какталып калды,
Салкын, јоткон тыңыды.
Азык-түлүк божоды,
Айылына јанар өйи келди.
Қаламаны бөктөргөн,
Эскин-күректи артынган,
Эки уулына баштаткан,

Ат эрјинези уладаган.
Јокту Туујы јаныл ийди.

1. Бу произведениени беш бөлүкке бөлийле, кажы ла бөлүкке бажалык табыгар. Кажы ла бөлүкте не керегинде айдылганын куучындап беригер.

2. Туујы керегинде айдылган сөстөрди тузаланып, ол керегинде айдып беригер.

3. Таабы нениң учун Туујыны «ачым уул», «карындажым» деп айдат? Бу сөстөрдиң мекезин јартагар.

4. Озогы јокту улустың «јиген јаак кугарып калар, јидирген төңгөзөк јажарып өзөр» деген кеп сөзи бу мында кандый учурлу болуп айдылган?

5. Күс өйди көргүскен јерлерди произведениедең темдектегер. Туујы күс келгенине нениң учун сүүнген?

Јакылталар.

1. Бу произведениедең «Кожоң көндүгип келерде» деген сөстөрдөң ала «Угулып тургандый, сананып турат» деген сөстөргө јетире үзүкти (4-чи бөлүкти) алала, ончо эпитеттерди ле түңдештирүлерди тетрадька чыгара бичип, олордың кажызының ла учурын јартап беригер. Јаантайын айдылар эпитеттерди темдектегер.

2. «Күс келди», «Тайгада кузуктаганы» деп темалардың бир-бирүзине куучын бичигер.

ЭПИТЕТ.

«Туујының кузуктаганы» деген произведениеде Ч. А. Чунижеков озогы алтай јокту кижиниң јүрүмин көргүзет.

Туујы «карангуйга түшкен», көс јок кижи де болзо, је сүрекей күчтү, иштеңкей. Туујының кеберин автор мындый сөстөрлө јартайт: ол **чаал терек** сынду, **күркет бүдүмдү.** Тайгада јакшы кузук бүдерде, санаазы јарыйт, кожоңы **омок** болот; көс јок то болзо, көстүлердең ол **артык.** Је андый да болзо, Туујы **јокту,** балдары **эт-јыланаш,** јайзаң-којойымга мекеледеле, ол онтоп, **ачу-корон** кыйгырат, автор оны **кайран кө́ркий** деп айдат. Бу ончо сөстөр эпитеттер болуп јат.

Эпитет деп не ле неменинг эң ле керектү, учурлу темдектерин иле эдип, ол немени чокум, јарт көргүскен сөстөрди айдар. Эпитет ажыра произведениеде көргүзилген немелерди автор јарадып турган ба, јаратпай турган ба, јамандайт па, јакшылайт па — бис билип аладыбыс.

Эпитет не ле неменинг эң ле керектү, учурлу темдектерин јартап јат.

Таабы јайзанды автор **бöрӯ, јутпа** деп эпитет сöстöрлö айдат, ненинг учун дезе автор произведениеде оныг ач кöзин, базынчыгын, мекечилин кöргӯзет.

Туујыны автор **кайран кööркий** деп айдып, Таабыны **бöрӯ, јутпа** деп айдып, олор экӯге эки башка кӯӯндӯ болгонын кöргӯзет. Туујыны автор јарадып, оныг шыралу јӯрӯмине ачурканып турган болзо, Таабыны дезе кöрöр кӯӯни јок болот. Автордыг анайып эки кижини эки башка кöргöни эпитеттер ажыра кычыраачыларга да кöчöт. Бис, кычыраачылар, олорды анайда ок эки башка кöрöдибис.

Автордыг кӯӯн-санаазын јартаганыла коштой, эпитет произведениеде кöргӯзилген картиналарды иле, чокум эдет. «Туујыныг кузуктаганында» андый эпитеттерле автор анчадала арбӯткениг бӯдӯмин кöргӯзип, олорды кöп тузаланат: **калыг** јыш, **шарлак кара** суу, **таш јакалу** јарат, **кӯрен** кӯс, оног до öскöзи.

Эпитеттер албатыныг оосло чӯмдеген поэзиязында база кöп. Јe анда кандый бир немени јартаган эпитет кöп сабазында кубулбай, јаантайын ла ол немеле кожо айдылып турат. Темдектезе, чöрчöктöрдö ээрди јаантайын **арташ** ээр деп, кöп малды **ак** мал деп, сууны **аржан** суу ол эмезе **кутук** суу деп, ӯйгенди **кӯмӯш** ӯйген деп, кöлди **сӯт** кöл деп, тайганы **сӯмер** тайга деп адап јадылар. Бу мындый эпитеттерди ј а а н т а й ы н а й д ы л а р э п и т е т т е р деп адап јадыбыс. Јаантайын айдылар эпитеттер не ле немени јарандырып, чӯмдеп кöргӯзет. Јаантайын айдылар эпитеттер «Туујыныг кузуктаганында» да бар, ненинг учун дезе автор бу произведениени бичиирде, албатыныг тилин, сöстöрин кöп тузаланган: **ару** суу, **ай** кулак, **эр** бойы, **бай** тайга, **барбак** мöш, оног до öскöлöри.

Эпитеттер болуп кöп сабазында јарталгыш турат, јe кезикте адалгыштар, кубулбастар, тооломо до эпитет боло берет: **чадыр** јапаш айыл, **терен** шӯӯнди, **эки** кулагым, оног до öскöлöри.

Тӯнгдештирӯ.

«Туујыныг кузуктаганы» деген произведениеде автор Туујыныг кеберин, озогы јадын-јӯрӯмнинг картиналарын кöргӯзип, эпитеттен öскö, база бир поэтический эпти — тӯнгдештирӯлерди — тузаланат.

Туујыны автор **айудый** кӯчтӯ эдип кöргӯзет, тайгада кузук-

таган улусты **чымалыдый** көп деп айдат, Таабыныҥ сөстөри кижиниҥ јүрегине **ийнедий** кадалат деп айдат. Бу сөстөр түҥдештирүлер болор.

Кандый бир эки немени түҥдештирип көргүскенин бис **түҥдештирү** деп адап јадыбыс.

Түҥдештирү, эпитет чилеп ок, не ле немени иле эдип чокумдап ийет. Түҥдештирү ажыра автор көргүзип турган немени јарадат па, јаратпайт па, ого кандый күүндү болгонын — бис база билип аладыбыс.

Туујы **айудый** күчтү кижи, Таабы јаман, сөстөри **ийнедий** кадалгак кижи. Јe Таабы бай болгонынаҥ улам Туујыны мекелеп, базынчыктайт, ачу-коронго түжүрет. Бис бу түҥдештирү сөстөр ажыра озогы јаҥныҥ чындык эмезин, сыраҥай коомойын көрөдис.

Түҥдештирүлер көп сабазында **-дый,-дий** деп кожулталарлу сөстөр болот ол эмезе **ошкош, чылап, кептү** деп сөстөрдиҥ болужыла бүдет.

ӨСКӨ ОРООНДОРДО.

В. Гюго.

ГАВРОШ.

Оромныҥ уулчагы.

Бир туштa, јүс јыл кире мынаҥ озо, Парижте айыл-јурты јок балдар, агаш аразында кушкаштардый, сүреен көп болгон.

Ол өйлөрдө Тампль деп бульварда[1] он бир — он эки јашту уулчак јаантайын учурап туратан болгон. Ол эр кижиниҥ узун штанын, үй кижиниҥ кофтазын кийип алган јүретен. Јe штан адазыныҥ эмес, кофта энезиниҥ эмес болгон. Андый да самтар кийимди ого туш улус берген. Ол уулчактыҥ энези де, адазы да бар болгон. Јe адазы оны кичеебеген, энези оны сүүбеген, оныҥ учун ол чын ла өскүс бала ошкош болуп калган.

Уулчак оромдо ло јүрерге јакшызынатан. Ол чырайы куу, оору бүдүштү де болзо, јe чыйрак, эпчил, шыраҥкай, кокурчы уулчак болгон.

Ол бир де эмеш амыр отурбайтан: кожоҥдоп, оромдорло ба-

---

[1] *Бульвар* — эки јанына агаштар отургузып салган јалбак јол.

зып јўретен, јайынты-чӧп тӧгӧр јерлерде бедренетен, оны кулугур дешкенде, каткырып туратан, тенибер дешкенде, чугулданып туратан.

Ол уулчакта јадар-конор јер де, курсак та јок болгон, оны кичеер, эркеледер кижи де јок болгон, је ол карыксынбайтан. Ада-энези оны керексибейтен де болзо, ол кезикте: «Энемди барып кӧрӯп келейин» — деп сананатан. Ол ўренип калган оромдордоң, тал-табышту площадьтардаң, бульварлардаң ырап, сууны јакалай базып, кўрлерди кечип, учы-учында јокту улус јуртап јаткан јерге једип алатан.

Анда ӧңги-сўри јок турада омок уулчактың билези јаткан. Уулчак ада-энезиниң айылына келгенде, олордың тўбектў, јокту јўрўмин кӧрӯп, јўреги сыстай беретен, је оның келгенине бир де кижи сўўнбей, бир де кижи оны уткып кўлўмзиренбей турганын кӧргӧндӧ, уулчак анчадала тың кунуга беретен: чыккан айылының ичи де, ада-энезиниң јўректери де уулчакка соок болгон.

Уулчак, кӧлӧткӧ јерде ӧскӧн куу ӧлӧң чилеп, бир де эрке сӧс укпай, бир де кичеемел кӧрбӧй јўрген. Је јўрўмим коомой деп ол комудабайтан, кемди де бурулабайтан. Кижиниң ада-энези кандый болотонын ол керек дезе јарт билбеген де.

Ол уулчактың ады Гаврош болгон.

Восстаниениң башталганы.

Бу керек 1832 јылда болгон. Парижте јаан керектер башталып турган. Тўреңги јадынга ла уур ишке кыйналган ишмекчилер, ремесленниктер, оок-теек улус башкаруга удурлажа восстание эдерге белетенип тургандар. Башкаруда банкирлер ле фабриканттар отургандар. Олор јаңыс ла бойлорының тузазы керегинде кичеенип, албатының тўреңилў јадын-јўрўми керегинде, торолоп турганы керегинде бир де сананбайтандар.

Францияның башка-башка јерлеринде тўймеендер кӧдўрилип турган. Олорды бир јерде туй базып салганда, олор ӧскӧ јерлерде кӧдўрилип чыгатан.

Бир катап эртен тура Сент-Антуан деп јурт тўймеп чыккан. Кажы ла кижи колына кирген немеле јепсенип турган. Ишмекчилер, оромло барадып, араай шымыраныжып тургандар:

— Сениҥ колмылтыгыҥ кайда?

— Чамчамныҥ алдында. Сенийи кайда?

— База чамчамныҥ алдында.

Оромдо мастерскойлордыҥ алдында улус јуулып, шымыраныжып турган. Ишмекчилер восстание баштагандардыҥ чыгартулу улузын сакыгандар.

Оромдо көп улус көрүнип келди. Маанылар элбиреп турды. Јажыл бүр тудунган балдар көрүнет. Ишмекчилер: плотниктер, малярлар, стекольщиктер, наборщиктер көрүнип келди.

Буржуйлар јуулган улусты тураларыныҥ балкондорынаҥ ла көзнөктөринеҥ көрүп, олордоҥ коркып тургулайт.

Јеткер болорын сезип, башкару черүлерин беленде тудуп турган: городто јирме төрт муҥ солдат ла городты јакалай јерлерде одус муҥ солдат. Оромло бараткан улус ла солдаттар јууктажып келерде, адыш башталды, мылтык јок улус солдаттар јаар таштар чачып турды. Драгундар[1] үлдүлериле улусты таркадып турды. Оромдо јуулган улус качып јүгүрүшти.

— Колго мылтык алыгар! — деп јуучыл кычыру Парижтиҥ бастыра талаларына јаҥылана берди.

Ишмекчилер мылтык-јепсел эдер фабриканы ла мылтык-јепсел садар үч лавканы коскорып салдылар. Бир канча минутка муҥдар тоолу улус канча-канча јүс мылтыктарды, колмылтыктарды ла үлдүлерди алып барган. Олор бочколорды, мебельди, досколорды тажып, баррикадалар эдип тургандар. Бир ле частыҥ туркунына көп баррикадалар оромдорды кечире тура бердилер. Эҥиргери Парижтиҥ үчинчи үлүзи восстаниеге көдүрилгендердиҥ колына кирди. Куды чыккан буржуазия эжиктерин, көзнөктөрин туй бөктөп алды.

Түн кирди. Восстание бастыра Парижке јайыла берди.

Мылтык-јепселле јепсенип алган ишмекчилер јуулып, оромдорло үзүк јок өткилеп турды.

Кенетийин оромдо самтар кийимдү уулчак көрүнип келди. Ол Гаврош болгон. Гаврош оромдо турган ишмекчилерге ле студенттерге кожулды.

Ончолорыныҥ алдында колында үлдүлү кижи базып баратты. Гаврош токуналу сурады:

— Бис кайдаар барарыс?

— Бисле кожо баралы — деп, ол кижи каруузын берди.

---

[1] Драгун — атту јүрер јуучылдар.

Кызыл жилеттү[2] бир кижини Гаврош анчадала јарадып көрди. Ол кижини нөкөрлөри Багорель деп адап тургандар.

Башкарунын кандый да кычырузын стенеге јапшырып салганын көрүп ийеле, оны тургуза ла јыртып ийди.

Гаврош оны сүреен кайкап көрди. Гаврош бу өйдөң ала Багорельдең көс албай турды.

Табару.

Табару келерин сакып турган јерде бир де табыш јок, тым болгон. Начальник, ончолоры јуулажар јерлерине туруп алзын деп јакарды. Революционерлер мылтыктарын октоп алды.

База бир эмеш өй өтти. Јууктап келеткен артиллерийский орудиелердиң күзүрегени угулды.

Баштапкы пушка көрүнип келди.

— Адыгар! — деп, баррикаданың начальниги јакарды. Баррикададаң бир уун аткан мылтыктардың табыжы јаңыланды. Боро тумандый ыш пушканы ла улусты бүркеп ийди; бир канча секундтың бажында ыш таркай берерде, пушка ла улус база ла көрүнип келдилер.

— Мылтыктарды октоп алыгар! — деп, начальник јакарды.

Революционерлер мылтыктарын катап октоп турарда, артиллеристтер пушказын октоп турдылар.

Пушка адып ийди.

— Баштарыгарды стенеге јууктай эңчейтигер! — деп, начальник кыйгырды.—Баррикаданы сындай тизеленип туруп алыгар!

Је берилген јакаруны бүдүрерге јеткелекте, снаряд эки кижини өлтүрип, үч кижини шыркалап ийди.

Артиллеристтер экинчи пушканы түрген экелеле, оны баштапкы пушкага коштой тургузып салдылар.

Бир канча секундтың бажында эки орудие экилези аткылай берди.

— Ол пушкалардыг адыжын токтодор керек—деп, начальник айдала, кыйгырды: —Артиллеристтер јаар адыгар!

Ончолоры удааннаг бери белен болгондор: баррикададагы улус сүүнип, аайы-бажы јок аткылай берди. Ором кара ышка бүркеле берди. Бир канча минуттың бажында артиллеристтердиң көп сабазы пушкалардың јанында јатканы туман өткүре көрүнди. Тирү арткандары пушкаларын октоп, адып турдылар, је пушкалардың адыжы кирелене берди.

— Кандый макалу! — деп, ишмекчилердиң бирүзи баррикаданың начальнигине айтты. — Јеңгип јадыс.

---

[2] Жилет — чамчаның үстүнеңг кийетен јеңг јок кийим.

Начальник бажын јайкап, айтты:

— Бу мындый јеңү база бир он беш минуттың туркунына болор болзо, баррикадада он до патрон артпас.

КИЧИНЕК ГЕРОЙ.

Гаврош бу куучынды уккан. Ол болуштоптор салатан калама алала, тежиктең чыгып алып, өлтүрткен солдаттардың каптыргаларынаң патрондорды бойының каламазына токуналу јууп турды.

— Сен нени эдип туруң? — деп, баррикададаң ого улус кыйгырды.

Гаврош, бажын өрө көдүрип, айтты:

— Граждандар, мен каламамды толтырып турум.

— Картечьле[1] адып турганын көрбөй туруң ба?

— Јаңмыр јаайт, анда неме беди — деп, Гаврош каруузын берди.

Начальник кыйгырды:

— Гаврош, бери кел!

— Эмди ле—деп, Гаврош айдала, оромло јүгүрди.

Оромдо јирме кирези өлтүрткен улус јаткан. Олордың каптыргаларын кактап алза, баррикададагы улуска база бир канча ок-тары болор. Гаврош патрондорды бойының каламазына салып тура берди.

Ором тумандый ышка бүркелип калган болгон. Туман бир эмеш өрө көдүрилип, оноң ойто ло јерге јайылып турды. Ыш туй алып салган оромдо түште де караңуй болды.

Караңуй болгоны Гаврошко тузалу болды. Ышка бүркелип калган оромдо кичинек сынду Гаврош солдаттарга билдиртпей, ыраак барар аргалу болгон. Ол баштапкы алты эмезе јети каптырганы, јаан јеткерге учурабай, кактап алган.

Гаврош каламазын тиштенип алып, өлгөн улустың ортозыла јылып, төрт тамандап эңмектеп, патрондорды јууп турды.

Баррикададаң Гаврош эм тургуза ыраак эмес болгон, је эмди оны кычырза, өштүниң солдаттары көрүп ийеле, аткылаар болор деп, баррикадада бир де кижи унчукпады. Гаврош там ла ырада эңмектеп барып, тарының ыжы суйук јерге једе берди.

---

[1] Картечь — јуук јерге адар эдип јазаган артиллерийский снаряд, андый снаряд јарылганда, оның өзөгиндеги октор эбиреде ыраак чачылат.

Өлтүрткен сержанттың каптыргазынаң Гаврош патрондорды алып турарда, ок ол өлгөн кижиге тийди.

— Көрмөс алзын! — деп, Гаврош кыйгырды. — Менің өлгөн улустарымды өлтүрип турулар.

Экинчи ок оның јанына таш јолго тийди. Үчинчизи — оның каламазын аңтара сокты.

Гаврош кайра бурылала, оромның белтиринең аткылап турган солдаттарды көрүп ийди.

Гаврош бут бажына туруп келди. Салкын оның чачын элбиредип турды. Шыкап адып турган гвардеецтер јаар көрүп, омок, тың кожоңдой берди.

Оноң каламазын көдүреле, төгүлген патрондорды ойто алып алды, солдаттарга бир эмеш јууктайла, база бир каптыргадаң патрондор алып турды. Төртинчи ок оның кулагының јаныла өтти. Гаврош дезе кожоңдоп ло турды. Бежинчи де ок јаныла өдөрдө, Гаврош кожоңдоп турды.

Бу керекти көрөргө коркушту болгон. Солдаттар уулчакты адып тургандар, ол дезе адучыларды электеп, олорды ачындырып турган. Мылтык аткан ла сайын Гаврош кожоңының бир үзүгин кожоңдоп турган. Гвардеецтер Гаврош јаар үзүк јок аткылап, је бир де катап тийдире адып болбой турдылар. Гвар-

деецтер адып, бойлоры дезе каткырып тургандар, Гаврош јада тўжўп, ойто туруп, паратаныҥ алдына јажынып, торт јоголо берип, оноҥ ойто көрўнип келип, ары-бери јўгўрип. јудругыла кезедип, каптыргалардаҥ патрондор алып, бойыныҥ каламазына јууп турды. Баррикададагы улус оны көрўп, ого ок тийе бербезин деп коркып турдылар. Октор оныҥ кийининеҥ сўрўжип турган, је ол октордоҥ до чыйрак болгон. Ол өлўмле ойноп тургандый болды.

Је, учы-учында, јеткерлў ок уулчакка тийди. Гаврош тентирилип турала, јыгылды. Баррикададагы улус аайы-бажы јок кыйгырыжып ийди. Гаврош өҥдөйип келди, оныҥ јўзинеҥ кан јолдолып агып турды. Гаврош мылтыктар адып турган јер јаар көрўп, колыла уулап, база ла кожоҥдой берди.

Ол бойыныҥ кожоҥын учына јетире кожоҥдоп болбоды. Ого экинчи ок тийди.

Гаврош таш јолго көҥкөрö јыгылала, ойто турбады.

Кичинек геройды өлтўре адып салдылар.

1. Бу керек кайда, качан болгон?
2. Ол тушта Франциядa кандый айалга болгон?
3. Баррикадага табару эдер тушта Гаврош бойын канайып тудунды? Ол нени этти?
4. Автор Гаврошты ненинҥ учун герой деп адап јат?

Јакылта.

Бу куучынныҥ бөлўктерин ээчий-деечий кыскарта куучындап беригер, калганчы бөлўгин чокумдап куучындап беригер.

АР-БЎТКЕН ҚЫШКЫДА.

А. Адаров.

ҚЫШҚЫДА.

Қышкыда агаш аразына кирзеҥ,
Чөрчөк јери сеге көрўнер.
Мөҥўн өргөö чаҥкыр бўркўлў,
Қар мызылдап чедиргенделер.
Чибилер будактары карга эҥилген,
Талдар, кайыҥдар кыруга бўркеткен...
Ончозы сени јаражыла кайкадар,
Јилбиркедип сени бойына кычырар.

Соок јыбар аралга кирбес,
Мында ыжык, мында јылу.
Аңчы кижи тегин јӱрбес,
Солун бичик — аңдар изи!
Ак карда јӱзӱн бичиктер,
Оны јӱзӱн аңдар бичиген,
Агас, койон, тийиң кӱлӱктер
Јӱрӱмин мында биске көргӱскен.
Јиит нөкөр, бери уксаң,
Тӱжӱне јылу турада отурба.
Јеңил чанаңды кийип алзаң,
Аралга, аркага ойноп барзаң.
Анда сеге омок тийиңгеш
Чибиденг чочогой таштап берер.
Табыш алган сергек элигеш
Чекчил казалап элес эдер.

1. Қышкыдагы агаш аразы чөрчөк јери болуп недеңг улам көрӱнет?
2. Бу ӱлгердиң кандый сөстөри слерге јарады?
3. Автор кышкы өйди јакшызынып, јиит улустарды неге кычырат?

Јакылталар. 1. «Қышкыда» деп ӱлгерди эске ӱренип алығар.
2. Берилген темалардың бирӱзине куучын бичигер.
1) Қышкыда агаш аразында.
2) Чаналу јыңылаганы.
3) Тоштогы ойындар.
3. Қыш керегинде ӱлгерлер таап алала, чокум-јарт кычырарга ӱренип алығар.
4. Қыш керегинде фотографиялар ла јуруктар (репродукциялар) јууп алығар.

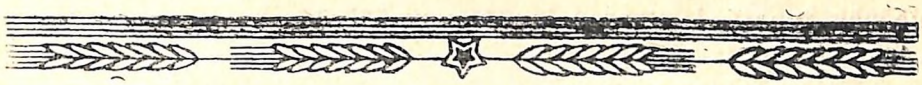

СОВЕТ ОРООНЫС КЕРЕГИНДЕ.

Ч. Чунижеков.

ЈИИТ ПАРТИЗАН.

(«Аткыр» деп куучыннан.)

Бир катап командир Аткырды кычырып алала, айтты.

— Је, Аткыр Мангдаевич! Акпаш айылына барып кел. Акпашка туштазаң, мынайда сура: «Кадынның суузы кайдаар агып јат?» Ол «Кадынның суузы Бешпек јаар агып јат» деп айтса, сен сура: «Кадынның суузында кандый балык бар, оны айдып беригер». Оның карууна айткан сөзин биске јетирип берериң. Бу јакылтаны бүдүрзең, бистиң оң колыбыс болорың. Барар јолды бойың билериң.

Түн. Теңери бүркүк, карангуй. Аткыр јаңы кийимин ле шлем бөрүгин чечип салды. Алдындагы бойының тизези ойык кеден штанын, салбар чамчазын кийип алала, баргаанын ортозы јаар кире берди. Анда, борсук чылап, түртпендеп, он беш километр јол ödörgö керек болды. Бараргa сүреен күч болгон, је кичинек партизан командирдиң јакылтазын бүдүрерге албаданып турды. Ол јуртка јууктап келеле, чаал карагайлардың ортозында токтой түшти. Јуртта табыш угулбайт.

Карангуйда Акпаштың айылына бараргa јалтанчылу. «Анда бандиттер бар болбозын»—деп сананып, Аткыр таң јарыырын сакып отурды.

Бир-эки частың бажында јер јарый берди.

Је Аткыр база бир кезек öйгö јурт јерди ајыктап отурды. Оның кийининде колмылтыгын чамчаның алдына кыстап алала, ичкери басты.

Акпаштың айылында кижи јок. Јаңыс јеерен уйы эжикте

мööрöп турды. Је удаган јок Акпаш öбöгöннинг эмегени ыйлаганча келди. Аткыр сурады:

— Неге ыйлап туругар?

— Јо калак, Акпашты түнде актар келип апарган. Эмди сборняда «Сен кызылдарга күүндү кижи» — деп, оны кыйнагылап турганы коркушту, байла, аткылап салар болор...

Оны уккан Аткыр кече командирдинг «ајарынгкай бол» деп айткан сöзин ундыйла, сборня јаар јүгүрди.

Сборняның јуугында эки колын кайра күлүп салган, бöрүк те, öдүк те јок, јанғыс эски чамча-штанду, јүзи-оозы канду кижи јатты. Ол Акпаш öбöгöн болгон. Оның јанында мылтыкту каруулчык балдарды јууктатпай, сүрүп турды. Балдар чеденнинг ары јанында баргаанын ортозына кирип, кезиги таскактың үстүне чыгып алала, көрүп турдылар. Аткырды да каруулчык ыраак сүрүп салды. Анайып турганча, сборнядан Тадыр ла бир бий чыкты. Бий Тадырга айтты:

— Ого база ок кородор! Кадынның бүгине апарып, бажынкözин тиле чабала, сууга салып кой. Ичи кызыл, тили узун кулугурды Кадын кызылдарга јетирип берзин.

Оны уккан Аткыр Кадынның бүги јаар туура јолло озолоп јүгүрди. Анда јыраанын ортозына кирди. Көрүп отурза, күреени төмөн одурак јолло Акпаш öбöгöнди айдап, Тадыр келип јатты. Аткыр кургак чырбаал кучактанганча удура чыкты. Тадыр оны таныбай, тегин ле одындап јүрген бала болор деп, базып келетти. Ол уулчакты керекке албай, öдö берди. Бу тужунда Аткыр чырбаалды чачала, колмылтыгын алып, араай јүгүрип келеле. Тадырдың эки јардының ортозына адып ийди. Тадыр мылтыктың табыжыла кожо бура согулала, колындагы бешадар мылтыгын јерге түжүрип, кайра ажа берди. Кају јерге тоголонгон бойынча бир кулаш барала, каргананың тöзине кептеле берди, эки колыла јерге тайанып, көксин кöдүрип болбой јада берди.

Акпаш öбöгöннинг кайда барганын кичинек партизан көрбöй калды. Ол эмди бешадарла база бир колмылтыкла јепсенип алала, чет агаштың ортозыла јанғыскан јүгүрип баратты. Оң јанында кем де кенетийин сыгырып ийерде, јыраанын тöзине јада түшти... Кижи сыгырган јерде колдорының күлүзин чечип болбой јүрген Акпаш көрүнип келди.

Аткыр күлүзин чечип ийерде, карган öбöгöн оны кучактап алып, каны карара кадып калган эрдиле јаагына окшоды.

— Акпаш айылына барып келдим. Ол мында, кожо келди...

Тадырдың мылтыктары, патрондоры ла документтери бу.

Командир айтты:

— Ончозы јарт. Бандиттерди туй базар задачаны бүдүрерге, кайучы болуп кем барар?

— Мен барарым — деп, Акпаш өбөгөн айтты. — Олордың каруулдап турган јери јурттың үстүги јаказында паратаның бойында... Меңдеер керек, удабас таң јарыыр, чаптык болор...

— Је, айдарда, Аткырла экү барыгар. Јол ачык болзо, колмылтыктаң теңери јаар адып ийигер. Оноң ары нени эдерин бис билерис — деп, командир јакылта берди.

Суралтар ла јакылта.

1. Партизандардың командири Аткырга кандый јакылта берди?
2. Акпаштың айылына једеле, Аткыр нени укты?
3. Акпаш өбөгөнди Аткыр түбектең канайып айрып алды?
4. Аткыр Тадырды ненинг учун өштөп јүрген?
5. Уулчак канайып өчин алды?
6. Командирдиң берген јакылтазын Аткыр бүдүрди бе?
7. Аткыр кандый уулчак болгонын слер билип алдыгар ба?

Бу суралтар аайынча Аткырдың бүдүрген јакылтазы керегинде кыскарта сочинение бичигер.

Э. Палкин.

ЭНЕМЕ.

Күнүң ле мен энемди
Јүрегимде јылу сезедим.
Кандый јүрүмдү болгонын
Катап эске алынадым.
Төрөлиске өштү кирерде,
Унчукпай ол јүретен.
— Кунукпай јүрүгер, балдар, — деп,
Колхоз ижин бүдүретен.
Күски јаңмырлу караңуй түнде
Јоткон келип шуулайтан.
Көзнөк алдында эңирде
Энем узак сананатан.
— Школдо, уулым, кичеенип үрен — деп,
Јаантайын меге јакыйтан.
— Ырысту өйлөр ойто келер — деп,

Бир де алаңзыбай айдатан.
Сакыган јеңү келерде,
Каткырып көөркий ыйлады;
Оноң артык иштеерге
Акту јүрегинең молјонды.
Эмди кару көстөри
Эрикчили јок каткырат.
Кажайып келген бажын,
Төмөн гүжүрбей, түс тудат.
Бүгүн айас јылу күнде
Энем омок, сүүнчилү,
Төрөл колхозында иштеерге
Күнүң ле ого јилбүлү.

Суректар ла јакылта.

1. Автор кемди эске алынат?
2. Оның энези кайда иштеген?
3. Ороонго өштү табарып кирерде, энези бойын канайып туткан? Ол балдарына нени айдып туратан?
4. «Кажайып келген бажын, төмөн түжүрбей, түс тудат» деп эрмекти елер канайда оңдоп јадыгар, айдып беригер.

Л. В. Кокышев.

КАРА ЈААНАЗЫНЫҢ КУДАЙЛАРЫН ӨРТӨГӨНИ.

Кара энезиниң азырап турган бозуларын кабырып, карындажы Кулала кожо узун јайды јалаңдарда өткүрип турган. Ол эбиредеги ар-бүткенди, јүзүн-јүүр тындуларды ајыктап, олорды јакшы билип аларга кичеенип туратан. Ол кажы ла кучыйактың үнин танып ийер, је ол нени кожоңдоп турганын билерге узактаң бери албаданып турган. Јеңгези калың, койу, карагуй аркадаң ол алтын толотко бедреп, кажы ла кушкаштың тилин билерге албаданып туратан болгон. Кайда да јыланның уйазында алтын јымыртка бар деп улус айдыжатан, је ол јымыртканы Кара эмдиге ле таппаган. Кезикте кандый бир төңгө бозуларын токунадып салала, бойы үн серибей эткилеп турган кушкаштардың

[1] Кара — уулчактың ады

ўнин узак тынгдап отуратан. Учы-учында кушкаштар кижининг гилиле куучындажа беретен. «Бат-падым! Бат-падым!» — деп, бöднöлöр бўкте тўймежип чыкканда, ол јанында аркадаң, аскараттардың тöзинеง талтар казыр ўниле кыйгырып чыгатан: «Тар! Тар-рт!» Анчадала ол кўўктиң кунукчылду эдип турганына чыдажып болбой, кезикте ачурканып туратан.

«Кўўк озо јараш кыс бала болгон. Карындажы ангдап барала, аайы јок удай берген. Әјези канча јылдарга карындажын сакып та турза, је карындажынаң суруу јок болгон. Чугулчы öй энези оны кöп иштедип, јаантайын сопуп туратан.

Је бир катап öй энези ўйге эзирик кирип келеле, оны согорго ичкери тап эдерде, јаңыртыктың ўстўнде отурган бала кенетийин тўнўк јаар учуп чыккан.

— Ай, бу канайып јўрўң?! — деп, öй энези јўгўрип келген бойынча, оныง будынаง ала койгон. Је оныง колында кыс баланың јаңыс ла сыңар öдўги артып калган. Оныง учун эмди кўўктиง бир буды кызыл, бир буды дезе кöк. Әјези Алтайды айланып, карындажын бедреп јўреле, јўс јашту јоон теректиง тöзине јеткен. Теректиง тöзинде карындажынын сööгин әјези таныйла, ачузын бадырып болбой, кыйгырып ийген:

— Куу сöск! Кў-кўўк! Кўк-кўў!..

Оноง ло бери кўўк комудап јўрер болгон. Јымыртказын база öскö уйага салып јўрер...».

Мындый чöрчöктöрди Кара кöп билер. Кышкы энгирлер сайын чугулчы, је кару јааназынаง ол кöп чöрчöктöр угуп туратан. Карыган эмегендер јуулыжып келгенде, тўн ортозы öткöнчö лö, кудай ла кöрмöстиง согушканы керегинде, кöрмöсти кандый бир баатыр канайда јеңип чыгала, канча албатыга јайым берип, алтайларына јандырганы керегинде куучындар узак улалып туратан.

Каранын санаазында карган јааназынын сöзиле болзо, кудай чугулчы эмес, эң ле бöкö, санаалу, сыны бийик-бийик кижи болгон... Јааназы ўйде јокто, Кара тöрдöги аланчыкка јааназынын илип салган топчы кöстў наадай-кудайларына араай бажырып, шымыранып туратан. Кудай нени ле эдейин дезе, ончозын эдип јат, је Каранын сурагын ол былтырдаง бери укпайт. Та неге-неге чугулданган? Ажанардаง озо ол курсагынаง чымчып, кудай јизин деп, туйказынаง наадайлардың алдына салып койотон. Курсактың оодыгын тўнде чычкандар эмезе айылдың тўнўгинде уйа тартып алган боро кушкаштар јип салатан. Курсак-

тыҥ јоголып калганын көрөлө, Кара кудайга оноҥ артык бүдер боло берген.

Је бу јыл оныҥ санаазы эки башка бөлине берген. Үредүчилер, аймактаҥ келген бичикчи улустар кудай јок деп айдыжар, деремнениҥ карган улустары дезе кудай бар деп айдыжар. Кемизине бүдетенин Кара торт билбей турган. Оныҥ учун ол бүгүн кудайдаҥ эки јылга сураган сурагын калганчы катап сураар деп бек сананып алган. Бозулар кабырып барардаҥ озо ол кудайлардыҥ алдына јарым көөш кайнадып салган картошконы јайып салала, үч катап бажырала, јүре берди. Ойто јанза, оныҥ сурагы бүдүп калар: ак боро ат, алмастый курч үлдү оны сакып турар деп, ол тыҥ иженип турган.

Оныҥ учун ол јаланда узак токунаалу јүрүп болбой салала, күн јабызай ла берерде, бозуларын чеденге маҥтатканча айдап јетиреле, айылы јаар мөҥдеди. Јүреги тыҥ согулып турган.

Үйде кижи јок эмтир. Јааназы, байла, айылдай берген. Энези јаш балазын кучактанып алган, туранын эжигинде отурды. Энезине көрүнбеске Кара айылды орой согуп, эжиктеҥ араай кирип келди. Јарык күнге үрене берген көстөри караҥуй айылдыҥ ичинеҥ нени де түрген көрүп болбой, бойы очокко согулып, кудайлар јаар басты. Кудайлардыҥ сыраҥай ла алдынаҥ боро кушкаштар түнүк өрө тиркирежип учуп чыктылар. Кудайлардыҥ курсагын боро кушкаштар јип турганын Кара билип ийди. Тегин јердеҥ күкүрт те күркүребеди, темир туйгакту ат та келбеди. Боро кушкаштардыҥ кылыгын билеле, Кара кудайларга ачынып чыкты: «Бу төгүн кудай болбой! Боро кучыйактарга чыдабай, курсагын блаадып турганда, ненинҥ кудайы бу? Улус сени тегин јерге өртөбөгөн турбай» — деп, Каракай энезининҥ кудайларын канайда өртөгөнин эске алынды. Оноҥ ачынганына јааназыныҥ јаан кыҥырак бычагын бедреп таап алала, төрдөги илүде турган кудайлар өрө атпактанып чыгып келди. Оныҥ маҥдайынаҥ тер тамчылап, јүреги тыҥ согулып турды. Андый да болзо, ол наадай-кудайдаҥ чала јалтанып турды. Оныҥ чике ле алдында топчы көстөри тозынга, ышка бороры́жып калган наадайлар өчөмик көстөриле Караны керекке де бодобой, ајыктап отурдылар.

«Јаҥыс мен эмезим; Каракай кудайларын база өртөп салган, түҥей ле бир де неме болбогон» — деп, Кара сананала, буттары тырлажып, колдоры барынбай турганын сезип турды. Колыла болуп албай турган сайын там ла бычакла сайып ийер күүни

келип турды. Учында чыдажып болбоды. Көзин јумуп ийеле, бычактың сабынаң бек тудунып, јуугындагы кудайды туда берди. «Јалкын мени эмди ле јыга согуп ийер!» — деп, ол коркыган бойынча, бычагын ычкынып, көзин ачпай, јаңыртыктың үстүнде чирей тоңуп калгандый турды.

Је не де болбоды. Кара көзин араай ачып көрөрдө, бычактың мизи кудайды јиткезинең аланчыкка јапшыра кадап салган эмтир. Бу тужунда ол кудайды колына алып көрди. Оноң кудайдың чирик буузын мойынынаң үзе тартып ийеле, тынданар ба, јок по деп очоктогы отко өртөп көрди. Кудай дезе күйгенче ле тынданбады. Онойып Кара төрт кудайды өртөп ийеле, бежинчи кудайга чыкты.

Је кенетийин та не де јызырап, күркүреп, кырды төмөн тоголонып, айылдың төри орто келип табарды. Кара коркыганынаң кудайдаң салынбай, јаңыртыктың үстүнең келип түшти. Орындарга согулып, эжикке табарып, чыгара јүгүрди.

— Бу не сайгактап туруң? — деп, айылдың кийининде кыр өрө чыккан јолдо јааназы унчукты. — Неме-атазы сени тиштеп ийди?

Кара јааназының отко јоон эдерге чуркалар тоголодып турганын көрөлө, јаңы ла токунап, бултаартып айтты:

— Тегин ле јүгүрип, ойноп турбай... Тирү кижи ойнобос по?..

1. Кара ар-бүткенди, албатының чөрчөктөрин јакшы ла көп билери неденг көрүнет? Оны кандый уулчак деп айдарга јараар?

2. Јааназы чөрчөктөрлө коштой база кандый куучындар айдатан эди?

3. Јааназы кудайзак болгоны база неденг билдирет?

4. Кара јааназының кудайларынаң нени сураган? Сурагы бүтсин деп, нени кылынган?

5. Кудайлар деп неме төгүн болгонын ол канайып билди? Чөкөнөлө, ол нени этти?

ЛЕНИН КЕРЕГИНДЕ.

Лениннге мак.

(алтай албатыныҥ кожоҥы.)

Темир кептӱ санаазын
Тереҥ сананган Ленин.
Телекейдиҥ ӱстӱне
Ырыс јайган Ленин.
Ойгор, быжу санаазын
Бек сананган Ленин.
Јоктулардыҥ јӱрегине
Кӱн чагылткан Ленин.
Кулга јӱрген албатыга
Јайым берген Ленин.
Кунугып јӱрген бистерге
Јыргал берген Ленин.
Өштӱлерди чачарга
Бисти ӱреткен Ленин.
Коммунизмге јолысты
Јарыдып берген Ленин.

1. Ленин јокту, кул албатыга нени экелген?
2. Ленин биске кандый јол көргӱскен?

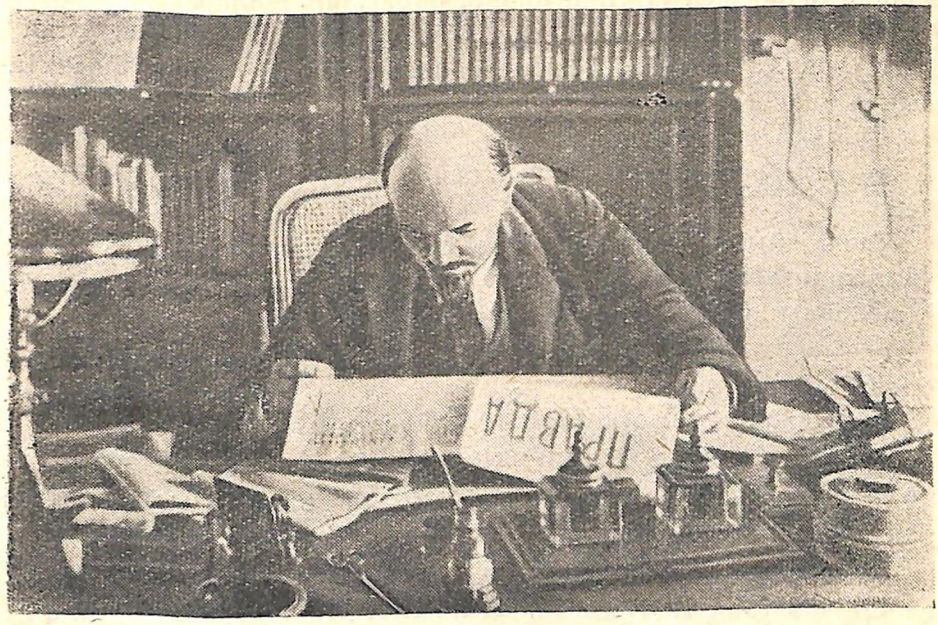

Лениннинг чындыгы.

(Белорус албатынынг чöрчöги.)

Бир јурт јерде эки карындаш јуртаган. Олор кыра сўрўп, јерди кöстинг јажыла сугарып, арка-кöкси кенеген болгон. Олордынг ажын ла малын пандар (байлар) блаап алатан, онынг ордына дезе арказына јудрук беретен.

Ол карындаштар бир јыл, эки јыл эмес, канча јыл шыралаганы јарты јок. Айландыра јуртаган öскö дö јоктулар бу карындаштардаг онду јаткан эмес.

Öскö кижининг тузазына иштеерге карындаштардынг кўўнине тийе берген. Онойдордо, олор чындык бедреп, Эне-Россияны

эбирип барар деп шўўнип алала, бардылар. Айлар айланыжып, јылдар јылыжып өтти. Оноң көрўп тургулаза: көп јон јаткан јурт турат. Јурттың ортозында паннын туразы турат, оның јанында церкве туру.

Бу өйдө эки карындаш:

— Акыр, ого кирип, чындык кайда болгонын сурап көрөлик — дешти.

Оноң айыл јурттардың ортозыла барып јатса, олорго удура чўмдеп јазаган абрада отурып алган пан келип јаткан эмтир.

Олорды көргөн пан мынайда сурады:

— Слер кемниң јоктулары, кайдаң келгенигер, нени бедреп јўригер?

Карындаштар ого каруун мынайда берет:

— Бис түренгиде, кыйын-шырада јатканыс, мынаң ары онойдо јадарга күчис јетпеди. Чындык бедреп барып јадыс. Оны кайдаң табарын биске айдып берзең, пан.

— Јакшы, слердиң ондый күүнигер бар болзо, чындыкты мен слерге көргүзип бererим, јаңыс ла слер оның учун меге бир јыл иштеп берер учурлу.

Карындаштар јөпсингиледи.

Олор иштеген, иштеген: кыра сўрўп, јерди көстөриниң јажыла сугарып јўрди. Онойдо јыл өдө берди. Онойдордо, олор панга келгилеп:

— Је, пан, чындыкты канайда табарына эмди бисти ўретсең, — деп айдыштылар.

Карууна пан мынайда айтты:

— Слер, тербезендер, эр-јажына, элен-чакка биске, пандарга, иштейтен учурлу, чындык шак ла бу мындый!

Карындаштар түкўрип ийеле, оноң ары бардылар.

Айлар айланыжып өдөт, јылдар јылыжып өдөт. База бир јурт јерге келдилер. Олорго удура абыс келип јат:

— Чындык кайда болгонын таап аларга слер бисти ўредип койзогор, адабыс.

Абыс карууна мынайда айтты:

— Јакшы, мен слерге чындыкты теңеридеги кудайдаң сурап бererим, је јаңыс оның учун меге бир јыл иштеер учурлугар.

Карындаштар јөпсиндилер. Олор иштеген, иштеген: абыстың кыразын сўрген, јерди көстөриниң јажыла сугарган, онойып јыл өткөн. Качан карындаштар абыска келгилеерде, ол олорго мынайда айдып јат:

— Јакшы иштегер, кудайды ачындырбагар — шак бу слерге чындык!

Карындаштар түкүрип ийеле, оноң ары бардылар.

Олор кojойымга келдилер. Ол бай, течпек, паннаң ла абыстаң да течпек эмтир.

Ол олорго удура чыгып келди.

— Јакшы — деп, кojойым айдат, — чындык кайда болгонын таап аларына мен слерди үредип койорым, јаңыс оның учун слер меге бир јыл иштеер учурлу.

Карындаштар јöпсиндилер. Олор абыска иштеп, арка-кökси кенеди. Кojойым олорды канайда акту улусты тöгүндеерине, јоктуларды мекелеерине үредип турган. Бир јыл öткölöктö, кичү карындажы айдып јат:

— Чындыкты мынаң ары бедреп барбазым! Ак-јарыктың үстүнде јокту кижиде чындык јок!

Онойып ол бойыныҥ јуртына ойто јана берди. Је оныҥ аказы јана баспас кижи болгон, чындыкты таап албаганча, айылына јанар күүни јок болгон.

Оноҥ ары ол фабриканыҥ ээзине барды.

Фабриканыҥ ээзи паннаҥ да, абыстаҥ да, кojойымнаҥ да бай болды. Агазы ого иштеп баштады, фабрикада дезе көп улус иштеп турган.

Ол ондо көп јылдардыҥ туркунына иштеген. Арка-кökси кенеп, чындыкты көрүп болбоды. Бир катап ол мынайда араай öткöн куучын укты:

— Чындыкты билетен сок ло јаңыс кижи бар. Ол кижиниҥ ады Ленин, оныҥ јаткан јери дезе Питерде.

Агазы ол кижиниҥ адын угуп алала, оны бедреп барды. Ол көп күндердиҥ, айса болзо, көп айлардыҥ туркунына барган. Питерге једип келеле, көрүп турза, ишмекчи бараткан. Ол оноҥ араайынаҥ сурады:

— Мында Ленинди кайдаҥ табар?

Ол дезе ого оноҥ араай айдат:

— Кожо баралык, мен сени јетирип койойын, нökör.

Олор чүми јок теп ле тегин турага келдилер. Айландыра көп јүзүн ле базын бичиктер бар эмтир. Олорго удура бир кижи чыгып келди, оныҥ кийингени чүмдү эмес болды. Чыгып келеле, јалакай бүдүмиле мынайда сурайт:

— Эзендер бе, нökörлör! Кандый јакшы табыш айдадыгар?

Байагы кижи чындыкты канайда бедрегенин ого айдып берди.

Фабрикадагы ээжилер керегинде Ленин оныла узак куучындашкан, деремнедеги јоктулар керегинде сурап турган, оныҥ кийининде дезе айтты:

— Сен чындыкты бедреп, фабрикага барганыҥ јакшы, ол кайда болгонын, сен тӱрген билип аларыҥ. Слер оны бойыгардыҥ колыгарда тудуп јӱригер.

Оноҥ пандарга да, кojойымдарга да, фабрикалардыҥ ээлерине де иштебеске, чындык учун канайда тартыжары ла олорды каанла кожо канайда сӱрӱп койотоны керегинде Ленин ого куучындап берди.

Агазы фабрикага ойто келип, ондо ишмекчилерге Лениниҥ айдып берген чындыгын куучындады. Ол куучындап турат — он кижи угуп турат, он кижи куучындап турат — јӱс кижи угуп турат. Лениниҥ чындыгы онойып јер ӱстӱне јайылып турат.

Ол чындык фабрикалар ла деремнелер сайын көп јылдардыҥ туркунына јӱрген. Ишмекчилерди ле крестьяндарды тартыжуга кӧдӱрип турган. Он јети јылда Октябрьда дезе чындык јарлалып, јарт ӱниле јайылып, телекейге торгыла берди. Ишмекчилер ле крестьяндар помещиктерге ле фабриканттарга удурлажа јуулу кӧдӱрилип чыктылар. Онойып Лениниҥ чындыгы јеҥип чыккан.

Ол ӧйдӧҥ бери ишмекчилер ле крестьяндар пандарга, фабрикалардыҥ ээлерине иштебейт, кӧкси-бели кенебейт — бойлорыныҥ фабрикаларыныҥ, јериниҥ ле јӱрӱминиҥ ээлери бойлоры боло бердилер.

1. Эки карындаштыҥ јадын-јӱрӱмин куучындап беригер.
2. Бу — кижиниҥ салымына берилген чын јӱрӱм бе?
3. Пан, абыс, кojойым эки карындашты канайда мекеледилер? Олор айдып берген «чындыктыҥ» учурын јартагар.
4. Јаан агазы фабрикада кандый јӱрӱм кӧрди?
5. Ленин керегинде ишмекчилер ортодо ол кандый куучын укты?
6. Лениниҥ сӱр-кеберин чӧрчӧк канайып кӧргӱзет?
7. Ленин кандый чындык айдып берди? Бу чындык јер ӱстӱне канайып јайылган?
8. Лениниҥ чындыгы качан, канайып јеҥген?

АР-БӰТКЕН ЈАСКЫДА ЛА ЈАЙГЫДА.

М. В. Мундус-Эдоков.

Мирон Васильевич Мундус-Эдоков — алтай писатель. Ол 1897 јылда Улалуда (эмдиги Горно-Алтайскта) чыккан. Рево-

люциядаҥ озо ол алтай деремнелерде ўредўчи болуп иштеген. Совет јаҥ Алтайда тургузылган соҥында ол алтай школдорго керектў баштапкы кычырар бичиктер ле ўлгерлер, пьесалар, баснялар бичиген. Олордыҥ көбизинде Мундус-Эдоков алтай албатыныҥ озогы јадын-јўрўмин көргўзет. «Јаскы јыргал» — оныҥ ар-бўткенди көргўскен ўлгери.

Јаскы јыргал.

Јылу кўннинҥ чогы тийип,
Јажарып өлөҥ өзўп келди,
Јайканып чечек јайылды.
Јараш эзин салкындап,
Јай тындуга јытанды.
Тынар тынду немелер
Тынып, өҥжип јаранды.
Курт-коҥус та сўўнип,
Ойын эдип јыргады.
Кўўктиҥ ўни ўзўлбей
Анда-мында угулат.
Таҥ ажыра билинбей,
Тогус ўйелў кожоҥын
Тоорчык деген кучыйак
Соот эдип кожоҥдойт.
Кара баарчык баштаган
Орто ўндў кучыйактар
«Тоорчык кирези кожоҥды
Бис билбес кайткан» дешти.
Бойыныҥ уйазыныҥ јанына
Тамагыныҥ тамыры көпкөнчө,
Талбып учар канады талганча,
Јараштыра кожоҥдоды.
Бөрўкке толо балдарлу
Бөднө эмеген кожоҥдоды.
Таарга толо балдарлу
Талтар өбөгөн тўймеген,
«Тап-тарт» — деп кыйгырды.
Ўни коомой куштарым
Ўҥгўрлерге коштонып,
Кунугып, ойын-јыргалдаҥ
Куру артпады көөркийлер,
Теҥдеп ойноп јўрдилер.
Турна баштаган сас кужы,
Узун бутту немелер,
Бије салып ойноды.
Кызыл көстў кара чай
Мөш агашту јерде
База бијелеп турды.
Ончо текши јыргады,
Коот эдип ойноды.

1. Јас ончо тындуларды, кижини ненинҥ учун сўўндирет?

2. Бу ўлгердеҥ албатыныҥ чечен сөстөрин таап, темдектегер: «тынар тынду немелер», «тогус ўйелў кожоҥ», оноҥ до ары.

3. Тоорчык **кожоҥдойт;** бөднө **эмеген;** талтар **өбөгөн;** сас кужы бије **салып ойноды;** ўни коомой куштар **кунугып,** куру артпады — темдектелген сөстөрдиҥ учурын јартап беригер.

Олицетворение.

Кандый бир немени иле, чокум эдип көргўзерге амадап, писатель эпитетле, тўҥдештирўле коштой, олицетворениени туза**ланып јат.**

Олицетворение деп кижиниҥ кылык-јаҥын, бўдўрген керектерин тын јок немеге, ар-бўткенине эмезе тындуларга көчўргенин айдар. «Јаскы јыргал» деп ўлгерде:

Курт-коҥус та **сўўнип,**
Ойын эдип јыргады

деп, кижиле болор немени курт-коҥуска көчўрип айдарда, олор кижи чилеп көрўнет. Бу мындый поэтический эп-арга картинаны база чокум, јараш эдет.

Ч. Чунижеков.

ЈАС.

Јаҥы јылдыҥ быйанзак кызы—
Јылу јазыбыс, биске келдиҥ,
Јаркынду кўнниҥ изў чогын
Јалаҥ јерлерге јетирип бердиҥ.
Сениҥ тынган тыныжыҥа
Мöҥкў тоштор кайыла берди,
Элбек јеримниҥ сууларына
Бийик ҭуулардаҥ урулып келди.
Бойыҥныҥ öткöн јерлериҥде
Јурттарды сўўнчиле толтырдыҥ.
Быйанзып баскан изиҥде
Чечектў кебисти артырдыҥ.
Арыштыҥ јайылгак кылгазы
Кўнге јажарып јалтырады.
Куштардыҥ ума јок ўўрлери
Қыштаган јеринеҥ јаҥылады.
Ўренчи, карлагаш уйалап,
Учуштыҥ тўргенин көргўскилейт.
Састарда бакалар бапылдайт,
Қырларда кўртўктер кўлўрейт.
Сен, јараш јас, текши јурттарда
Бисти эрчимдў ишке көкўттиҥ.
Учы јок элбек јалаҥдарда
Кўчтў тракторлорды кўркўреттиҥ.

1. Јасты автор кемле тўҥдештирип јат?
2. Јас келгенде, слердиҥ јеригер канайып кубулат? Куучындап беригер.

Э. Палкин.

Јай келди.

Эдил күүги јаңкылдап,
Эңке-тоңко јай келди.
Ак чечеги јайылып,
Арка ичи кеңиди.
Балтырганы јытанып,
Байый берди јыш арка.
Элик изи чийилип,
Чымылтыды кара арка.
Јажыл кептү туулардың
Јараңганы сүрекей.
Јайлуга эмди көчөргө
Јакшынагы сүрекей.
Көптөй берген малдарыс
Көк өлөңгө тойынды.
Эрлү малчы кожоңы
Эбиреде торгулды.
Элди-јонды јыргадып,
Эбирип келди эне јай.
Јалакай күнин чалыдып,
Јаныр келди јажыл јай.

1. Јайгы ар-бүткен јаранганы керегинде куучындап берилер (үлгердиң сөстөриле).
2. Улуска јай кандый сүүмји экелди?
3. Үлгерди эске үренип алыгар.

Јакылта. «Јай» деп бажалыкту куучын эмезе үлгер бичигер.

БАЖАЛЫКТАР

Ар-бүткен күскиде

Күс. *А. Адаров* 3
Қырада. *А. Ередеев* 4
Қартошко керегинде кожоғ. *П. А. Чагат-Строев* . . . —
Қас ла Турна. *М. В. Мундус-Эдоков* 7
Қоббölök лö Адару. *М. В. Чевалков* . . . . .
Басня 9

Алтай чöрчöктöр, табышкактар, кеп сöстöр

Чöрчöктöр

Ырысту 11
Керик бака 15
Сары-каан 17
Арбаныҥ чарагы 18
Ус Али 21
Чöрчöктöр керегинде 24
Малчы-Мерген 26
Қай чöрчöктöр 49
Қай чöрчöктиҥ такып айдылар сöстöри 54
Гипербола 55
Табышкактар 56
Табышкактар керегинде 58
Кеп сöстöр 59
Кеп сöстöр керегинде 60

Озогы јўрўмнеҥ

Јалы јок јалчы. *И. В. Шодоев* 62
П. В. Кучияктыҥ јўрўминеҥ 66
Соок 68
Јайлуга кöчкöни 72
Куучындаганы, јартап бичигени ле диалог 76
Ч. А. Чунижеков 78
Туујыныҥ кузуктаганы 79
Эпитет 91
Түҥдештирў 92

Оскö ороондордо

Гаврош. *В. Гюго* 93

Ар-бӱткен кышкыда

Қышкыда. *А. Адаров* 99

Совет орооныс керегинде

Јиит партизан. *Ч. Чунижеков* 101
Энеме. *Э. Палкин* 103
Қара јааназыныҥ кудайларын örтögöни. *Л. В. Кокышев* . 104

Ленин керегинде

Ленинге мак 108
Лениннинҥ чындыгы . . . . . —

Ар-бӱткен јаскыда ла јайгыда

М. В. Мундус-Эдоков 112
Јаскы јыргал. *М. В. Мундус-Эдоков* 113
Јас. *Ч. Чунижеков* 114
Јай келди. *Э. Палкин* 115

Суразаков Сазон Саймович

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

для IV класса

На алтайском языке

Редактор *З. И. Табакова*
Художественный редактор *И. И. Митрофанов*
Технический редактор *И. И. Ортонулов*
Корректоры *Е. Г. Чекушева* и *А. А. Боконокова*

Сдано в набор 28/X-1969 г. Подписано в печать 14/XI-1969 г.
Бумага 60×90 1/16. Печ. лист. 7,5. Уч-изд. л. 4,77.
Заказ № 3301. Тираж 3000 экз. Цена в переплете 9 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44,
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

Х/Р
1190
Баазы 9 акча